

Е. О. Термайзе

"Україна та Дім у XVII ст."

с. 107-96

HERMAJZE

Mar 27 '08

MÉMOIRES DE L'INSTITUT DE L'ENSEIGNEMENT PUBLIC
À KIEV

THE NEW YORK
PUBLIC LIBRARY
ASTOR, LENOX
TILDEN FOUNDATION

ЗАПИСКИ

КИЇВСЬКОГО ІНСТИТУТУ НАРОДНЬОЇ ОСВІТИ

Кн. III.

ВИДАННЯ КИЇВСЬКОГО І. Н. О.

КИЇВ—1928.

2050

7.3-10M

#26-3

*OGAA

6
буд
[37 (47.711 н.) (071.1)]

INSTITUT DE L'ENSEIGNEMENT PUBLIC

Друкарня Київської Філії Книгоспілки,
вулиця Свердлова, ч. 8. Зам. № 524.
Київський Окрліг № 432. Тираж 1.000
1928.

Проф. О. Гермайзе.

Україна та Дін у XVII ст.

Світлій пам'яті передчасно згаслого життя Віті Мазуренко, студ. істор. від. Київ. Ін. Нар. Осв., присвячує цю роботу автор.

Вступ.

Питання зовнішньої політики в українському минулому належать до дуже неясних питань нашої історії. Надто мало освітлено питання про політику козацької держави до донського козацтва, як і взагалі складне питання про вікові взаємини між українським та великоруським козацтвом.

Здавалось-би, що історію козацтва української можна і слід було-б вивчати й досліджувати, користуючись і методом порівняльним, в даному разі звертаючи увагу на історію великоруського козацтва і там знаходячи потрібні аналогії й порівняння. На жаль, дуже мало зроблено в нас за допомогою цього порівняльного методу.

Може на перешкоди цьому став майже цілковита й повна нерозробленість історії великоруського козацтва. Тоді як з історії козацтва українського ми маємо сплу праць, з історії козацтва великоруського зможемо нарахувати всього кілька робіт та ще й писали її давно автори, що не дуже близькі були до наукових методів виробляти історичний матеріал.

Зокрема, студіювання історії донського війська, що почалося з часів Міллера, Рігельмана, дало невеликі і далеко не блискучі результати, а саме: цінне своїми виписками з архівного матеріалу „Историческое описание земли Войска Донского“, що складав його либонь Сухоруков на початку XIX ст., видане в 60-х р.р.; і низку компіляцій і популяризацій у творах Броневського, Попова, Пудавона та Савельєва. Оце усе головне, що написано спеціально про Дін, не рахуючи того, що писалося на теми загальної історії Росії з відповідними екскурсами в історію Дону.

В 1898 р. Археографічна Комісія видала перший том актів з історії Дону (Донскія Дѣла), зазначаючи в передмові, що „історія донських козаків до настоящего времени мало разработана, хотя издавна привлекала на себя внимание исследователей; попытки их создать научно обоснованное ея изложение оставались мало успешными“ (ст. III).

Комісія причину цього бачила „отчасти в состоянии источников, заключающихся гл. обр. в незначительном архивном материале“. Але, не зважаючи на те, що з того часу, як писано ці рядки, минуло

30 років і Археографічна Комісія встигла видати аж п'ять томів матеріалів з історії донського козацтва, сирава з науковим вивченням минулого Дону наперед ледве посунулася.

Тільки останніми роками вийшла робота С. Сватікова „Россия и Дон“. Автор її чимало попрацював над історією Дону й донського козацтва, але основний його інтерес направлений на студіювання історії козацтва в XIX та навіть у XX ст. аж до наших часів включно, так що багато проблем старої історії Дону лишає він нев'яченими та навіть неспостереженими, як от і те питання, що ми його зобразимося досліджувати.—про українсько-донські відносини¹⁾.

При такому стані наукового розроблення історії Дону, важко, розуміється, і українському історикові досліджувати питання українських взаємин, але надзвичайно сирпятивим моментом у цій роботі є наявність виданих актів з історії Дону, як у старих виданнях, так і в п'яти томах „Донских Дѣл“ Історичної Бібліотеки.

Проблема українсько-донських взаємин у минулому має стати поважним питанням нашої історіографії. Проблема ця має дві сторони. З одного боку, вивчення історії та організації великоруського козацтва має подати цінний порівняльний матеріал для студій над історією українського козацтва. В нашій науці або плутали з'явиле козацтва, не розбиваючи його на окремі впливи, не зважаючи на конкретну обстановку, трактуючи все козацтво в цілому—так було в старій історіографії, або майже зовсім не притягали до вивчення козацтва українського даних і спостереження над козацтвом великоруським. Навіть акад. М. Грушевський в своїй „Історії України-Руси“ не користувався цим методом порівняльного студіювання, в новітній роботі проф. М. Слабченка про соціально-правну організацію (ічи Запорізької („Праці Комісії по вивченню західно-руського та українського права Укр. Ак. Н.“; в III) також не видно, щоб автор брався до вивчення аналогій в соціально-правній організації Запорізького й Донського Війська і щоб за допомогою тих аналогій приходив до належних висновків. Проте, здавна вже це питання поставлено в нашій науці. Ще Міллер у своїй роботі „О Малоросійском народе и о Запорожцах“ старається встановити зв'язок між Запоріжжям та Доном, аналізуючи назву українських козаків—черкаси—та назву центрального осередку донського козацтва—Черкаського городка²⁾.

Історики Дону XIX ст. певно, на жаль тільки в мало-сербоаній, без належної фактичної та наукової аргументації формі, говорили про спільну генезу козацтва як української, так і великоруської³⁾.

С. Соловйов тримався думки про паралелізм, ба навіть і однаковість процесів в історії українського й великоруського козацтва. „Запорожье имѣло одинаковое устройство и тѣсную связь с Доном“—категорично висловлюється він в статті „Малоросійское козацество до Хмельницкаго“⁴⁾.

З українських істориків ще Д. Бантин-Камеєвський, ідучи слідом за Міллером та пишми своїми попередниками, говорив про

¹⁾ Велика рукописна праця студента Харківського Університету про заселення і побут Донської території лишилась невиданою. Див. її детальний розгляд в рецензії Д. Г. Багалія—„Зап. Харков. Унив.“, 1910, кн. 2, ст. 22—30.

²⁾ Г. Ф. Міллер. Историческія сочиненія о Малороссіи и Малоросіянах. М. 1846, ст. 3.

³⁾ Царь, В. Броневскій. Исторія Донской Земли, I ст. 55, 57, 302.

⁴⁾ „Русскій Вѣстник“ 1859 р., т. XI.

спільність побуту, організації й походження козацтва на Дону й на Дніпрі, базуючись на отих спільних назвах: черкаси, черкаський¹⁾. Пізніша українська історіографія також прийняла погляд про аналогію історії великоруського та українського козацтва. Так М. Костомаров присвятив цьому питанню кілька рядків²⁾. Загострив це питання П. Куліш, гостро й безпідставно нападши на українських істориків, що підтримують ніби непорозуміння про відмінність запорізьких козаків від донських³⁾. Сам Куліш гадав, що „тї и другіє составляли, можно сказать, нераздельное общество“, свавільне, дпке, безрелігійне, аморальне, з розбійницькими заняттями.

Дуже невдачну спробу об'єднати українське козацтво з донським у quasi соціологічному освітленні зробив відомий польський публіцист на історичні теми, вузко-тенденційний у своїх поглядах на історію козащини та України — Фр. Равіта-Гавронський.

В своїй монографії про Богдана Хмельницького він вступ присвячує спробі вяснити генезу та характер козащини.

Равіта, полемізуючи з романтичними, як він їх називає, поглядами на козащину К. Шайнохи, зазначає всамперед, що козащина не була з'явищем тільки Речі Посполитої, але, від Дніпра почавши, сягала на Дін, Волгу, Урал та Терек. Аморальна, безрелігійна, проти-державницька сила козащини була однакова і в Польщі, і в Московщині, на Дніпрі і на Дону та на Волзі. Між Стенькою Разіном та Хмельницьким немає жадної різниці, бо козащина є ступінь історичний в розвії первісного, прямиїтвеного суспільства. Якщо Разін не дійшов до таких результатів, як Хмельницький, то тільки тому, що не зумів укласти союзу з татарами. Організація козацька на Дону мала багато спільних рис з українською козащиною. Там існувало щось подібне до українського ресетрового козацтва. Донські козаки так само, як і запорізькі, жили походами на море — Азовське та Чорне. Астрахань грала у Москві ту саму роль стримання козаків від морських походів, як Кодак у Польщі. Корнілій Яковлев нагадує Барабаша. Нарешті, коли в 1659 р. кунка довців, грабуючи на Волзі, засіла в городку Рига над Іловлею, то цей їх осідок нагадував Запорізьку Січ⁴⁾.

Як бачимо, і старіші й новіші історики цю проблему спільності процесів в історії козацтва великоруського й українського тільки ставили, але трактували мало.

Треба гадати, що кінець кінцем тема ця знайде для себе дослідника, бо дасть вона доволі цікавого матеріялу й приведе до цікавих, без сумніву, висновків.

Друга сторона українсько-донських відносин, що також мало досліджувано її в науці, це вивчення фактичних зносин і форм їх у минулому. Спеціально цього питання ще ніхто докладно не трак-

¹⁾ Д. Н. Бантыш-Каменскій. История Малой Россіи. вид. 4. Киев—Петроград. ст. 64—65.

²⁾ М. Костомаров. Бунт Стеньки Разина. Истор. моногр., кн. I, т. 2. ст. 409.

³⁾ „Одно из недоразумѣній украинских историков составляет отосбленіе ими запорожских козаков от донских“. П. Куліш. Матеріялы для Южной Русн. I, 286.

⁴⁾ Fr. Rewita-Gawronski. Bohdan Chmielnicki do elekcji Jana Kazimierza, Lwów, 1906, Wstęp.

тував¹⁾, і наша праця має на меті освітлити саме це питання, липаючи на боці тимчасом складні та цікаві проблеми спільності у внутрішній організації козацтва на Дону й на Дніпрі.

Цікавою і дуже важливою проблемою українсько-донського минулого є також питання про українську селянську (не козацьку) колонізацію XVIII ст. Ці колонізаційні процеси також ждуть свого дослідника. Ми не торкаємося цього питання, бо воно виходить поза хронологічні рамки нашого досліду.

I. Зав'язки українсько-донських взаємин в ст. XVI і на початку XVII ст.

Факт частих та дружніх зносин донського війська з запорізьким, часті приходи українського козацтва на Дін в минулому, нарешті наявність українського елементу і то в доволі великому числі на Донському Низу—все це приводило до певної думки про давній та масовий характер української козацької колонізації на Дін. Як відомо, козацьке населення на Дону доволі помітно та навіть різко ділиться на дві частини — козаків низових і верхових. Різниця поміж ними антропологічна й діалектична. Верхові — біляві, низові — чорняві. Верхові вживають великоруської мови, низові користуються часто з української, а великоруська їхня мова наповнена і словами, і впровою українськими²⁾. Це й давало підставу ще історикам XVIII ст. шукати генези донського козацтва на Україні і з Дніпра вводити перших донських козацьких колоністів. Здається, вперше звістку про українську колонізацію Дону та про заснування українцями пізнішого центрального осередку донського козацтва — Черкаська — наустив В. Н. Татищев. „В XVI ст.—нише він—в царствование царя п великаго князя Івана Васильевича паз-за Дибіра с князем Впшневецким черкаси (українські) на Дон перешли п там поселившись город Черкаской построили“³⁾.

Рігельман, покликаючися на цю думку свого попередника, а також цитуючи Стенцину Книгу та „Діро Россійской історії“, категорично висловлює те саме: „Донские козаки от украинских черкасских козаков дѣйствительно начало свое возымѣли на Дону п первенствоу город свой выше Азова в 5-ти верстах, на правой сторонѣ рѣки Дона, на острову по пмяни прежняго своего города Черкаска,

¹⁾ В кількох словах зробили спробу висвітлити відносини між козаками запорізькою українськими та великорусами-донцями владці „Исторических пѣсень Малор. народа“ В. Антонович і М. Драгоманов у примітці до думи про Самійла Кішку (т. I, ст. 229-230). Автори спираються виключно на матеріял з „Исторического описания Земли Волска Донского“, мають на оці тільки XVI ст. і приходять до висновку про існування обоюбічних симпатій поміж українськими і великоруськими козацтвам та про те, що „отношение между козаками донскими, подвизавшимися к югу на предѣлах Рязанских, и козаками дѣтировскими были настолько близки, насколько то позволяли разстоянія и зависимость одних от Московскаго государства, других от Литовско-Польскаго“.

²⁾ П. Кресснов. Матеріялы для географіи и статистики Россіи, собр. офицер. ген. шт. Земля Волска Донского, СПб, 1863, ст. 223, 414.

³⁾ Е. П. Савельев. Средняя история козачества. ч. II, в 5-д, Нов.-чер., 1916, ст. 291.

Список населен. мѣст Рос. Имп., т. XII, ст. XVII-XVIII.

Сватиков. Россія и Дон. 1914 р. ст. 22.

⁴⁾ В. Н. Татищев. Лексикон. Рос. ист. геогр. и полнт., СПб, 1793, ч. II, ст. 167, 170.

Черкаскої же ностроїли, а по р'вкѣ Дону Донськими козаками (а Малоросійськїе от города Черкас Черкасами переименовались¹⁾).

Цю думку про первісну українську колонізацію на Дону треба сивавді одкинути. Мязмо до цього цілком певні аргументи. Всамперед, в актовому матеріалі донського походження часто згадується за українців („черкас“) і завжди їх відрізняють від тубільного донського елементу. Українські козаки—то инша людність, не схожа на місцеву донську. По-друге, татарсько-турецькі свідчення також промовляють за те, що дніпровське козацтво можна було в XVI—XVII в. в відрізінтї від козацтва донського. Коли Московський уряд пробував у цю добу говорити туркам, що донське козацтво не винне в тих нападах, що чинилися з козацького боку на турецькі та кримські городи й удуси, і що це роблять польські підданці-козаки Дніпровські, то турки відповідали, що вони добре розбираються в тому, хто їх турбує своїми нападами й уміють гаразд розізнати дніпрянських та донських козаків, не змішуючи їх²⁾.

Звістки про зносини України, точніше—українського козацтва з донським, ми маємо з XVI ст., тоб-то саме з того часу, коли українське та донське козацтво доходять до первісного свого зформування.

Мати діло українському козацтву з донськими доводилось з різних причин. Вже в XVI ст. намічаються, а в XVII в. виразну форму приймають основні лінії цих зносин.

По-перше, донське й українське козацтво зустрічаються, як аналогічна сила, степова сторожа двох сусідніх держав—Москви й Польщі, між якими точилася вікова ворожнеча.

В московсько-польських непорозуміннях бачимо ми, як великоруське й українське козацтво має зустрітися, як ворожі сили, перебуваючи в двох ворожих поміж собою державах.

Але коли в XVI ст. в добу діяльності Дмитра Вишневецького виявляється лінія самостійної політики українського козацтва, бачимо ми, що й тоді приходять до зустрічі наддніпрянського козацтва з донським.

¹⁾ А. Ригельман. Історія или повѣствованіе о Донских козаках, М. 1846, ст. 7-8.

²⁾ В 1622 р. Московські послы Кондирев та Бурмасов, по дорозі до Царгороду через бурю мусіли спинитися в якомусь турецькому селищі Кандрах. Тамошні мешканці, вбачаючи в них людей схожих на донців, хотіли їх побивати за те, що донці пограбували були перед тим Кандра. Послы намагалися переконати турків, що напад зробило українське козацтво, а не донське, але турки відповідали, що вони розбираються в тому, чи то донці, чи то черкаси; и села Кандры всякія люди говорили, что они Донских козаков с черкасы знают. И нѣшного до дѣла приходили к нам в село в Кандру и выжили Донския козаки, а не черкасы“ („Истор. опис. земли В. Дон., ст. 172). Сами Бурмасов та Кондирев так само добре розбиралися в тому, де черкаси і де донські козаки. В Кафі турки жалілися московським послам на часті козацькі напади і, як оновідали сами послы, „привели к паши Кѣфинскому на дворъ полоняниковъ черкас и русскихъ людейъ человекъ с 20 и больше на чѣняхъ и прехованы всѣ. И паша Иптану и Тихону (Кондиреву та Бурмасову) говоряли: спрашивайте до сами своихъ казаковъ, по чьему они приказу на море ходят и корабли и каторги громят и людей побиваютъ и землю государя нашего пущаютъ. И Иван и Тихон паши говорили, что им до них дѣла нѣтъ и спрашивать им нечего дѣла, а то они видят, что привидены всѣ черкасы литовскаго короля тѣди, а что в них русскіе люди есть и тѣ государя нашего изытнники служатъ литовскому королю с черкасы вмѣстѣ“ („Истор., ст. 170). Цих свідчень та фактів цілком досить, щоб побачити, як на початку XVII ст. ясно розрізняли „руських“ від черкас, донських козаків від українських. Якби на Дону мешкала якась, чимала група українського козацтва, московським послам найлегше було-б про те сказати, знявши з себе всяку відповідальність за вчинки „литовськихъ людей“.

В 1558 р. коля Байда Вишневецький, плакаючи свої плани про знищення кримських татар, їде на службу до Москви, цар московський, прийнявши його послуги, посилав його на Донець, щоб там, перебравши човни, на них Доном спуститися на Азов і з цього боку вдарити на кримчаків. Вишневецький пішов у похід, розбив татар на р. Айдарі, одночасно з тим козацький ватажок, Михайло Черкашенин розбив татар на верхів'ях Сіверського Дінця.

Змішкуючись в середині XVI ст. українське козацтво дістає опорні пункти для своєї організації. Найважливішим і в значнішим пунктом була Запорізька Січ, але крім неї українські козаки жваво гуртуються поблизу московського пограниччя, біля Путівля та інших пограничних Московських городів з воеводським управлінням. Так само позначається тоді і тяжіння українського козацтва до Донської території, де теж можна було доходити певних успіхів в розвітковій козацькій самоорганізації¹⁾. Путівльський воевода ки. Михайло Трескуров в 1516 р. писав Московському великому князю, що на Полі, на отих просторах московських українх багато козацького люду і московських, і українців з Київна та з Черкас²⁾.

Українська козацька людність з берегів Дніпра (Київни й Черкасці), а також і споріднена з козацтвом северюцька людність Московського пограниччя доходить до Дінця й до Дону. Ногайський „князь“ Юсуф в 1549 р. жаліється в Москву на те, що „козаки северюки, которые на Дону стоят“ пограбували татар³⁾. Українські козаки виконують в стінах ролю провідників і охоронців. Так в 1570 р. було доручено охороняти в дорозі від Рильська до Путівля Московського посла в Туреччину Новосильцева, якомусь „Мишѣ Черкашенину, а с ним атаманом и козаком“⁴⁾.

Старій дослідник Війська Донського, Пудавов, гадав навіть, що з 1538 р. стапи й зимовища українських черкасів на Дону вже заснували дуже міцно і зайшли глибоко в Донську територію, доходячи до Коб'якового городища в нижній Аксайській стапці і спускаючись ще далі Доном і Мертвим Дінцем⁵⁾. Автор „Історич. Описання Земли Войска Донского“ (Сухоруків) гадав також, що українське козацтво оселилося в другій половині XVI ст. на Донщині поміж р.р. Маничем та Аксаєм⁶⁾.

Уже в XVI ст. бачимо, як українська козацька людність, дійшовши до Дону, починав загрожувати своїми нападами та грабінництвом проїжджим людям й великоруському козацтву. Путівльський воевода Григорій Борисов в 1589 р. писав у Москву, що він посилав отамана Агея Мартинова з Путівльськими черкасами „на поле и к усть-Айдару, и вниа по Дону в тѣ мѣста, гдѣ твоихъ государевыхъ стапчниковъ громвли черкаси“⁷⁾.

¹⁾ Проф. М. Грушевський. Історія України-Руси, VII, ст. 129.

²⁾ „Мишѣ, государь, казаковъ на Полѣ много и Черкасцов и Киѣн п твоихъ государевыхъ; вышли, государь, на Поло изъ всѣхъ украинъ.“—Ист. Оп. Земли В. Дон., ст. 4.

³⁾ Сватиков. Россия и Дон, ст. 13.

⁴⁾ А. А. Лишин. Акты, относящ. к ист. В. Донского, т. I. Новоч. 1891, № 1, ст. 1.

⁵⁾ Пудавов. Історія Войска Донского, ст. 162.

⁶⁾ Там само, ст. 124.

⁷⁾ И. Бѣляев. О сторожевой, стапчничной и полевой службѣ на польской Украинѣ Московскаго государства. „Чтен. в Моск. Общ. Ист. и Др. Рос.“ 1846, № 4, ст. 35.

Тоді-ж ще в XVI ст. українське козацтво, просунувшись на Дні, поєднується з донським на ґрунті спільних походів на море та на Азов проти татар та турків. В 1574 р. Кримський хан покарав на горло якогось Данилка Черкашенни¹⁾. Очевидно, цей Данилко Черкашенни був дуже тісно зв'язаний з донським козацтвом, бо донці, дізнавшись про вбивство Данилка, бажаючи помститися, напали на Азов, вбили його, забрали за заручників двадцятєро кращих людей на чолі з султановим швайґром Сейном²⁾.

В кінці XVI ст. так само українському козацтву доводиться мати діло з донцями в наслідок зносни українського козацтва з сюзереном Дону — Московією. В 1589 р. Московському гонцеві Петру Зінов'єву, що їхав у Крим, давано інструкцію, що як він почує, що приїшли на Донец з Дівира Черкаси, Матвії Федоров с товарищи, которые из Запорожья пришли, а стоятъ будет, и государевым людем станичникам и северякам от них заѣзники нѣт никоторыя, тоді має Петро послати до черкасів свою станицю, передати їм царський привіт „и говорити им от государя, чтобы они его Петра и Крымских гонцов... пропустили и ничѣм их не задирали“ і за це буде їм прислано царське „жалуваніє“, а московське військо нехай стоїть на Дніці і разом з „Черкаскими атаманы и с молодци“ промишляє проти царських ворогів³⁾. Мабуть, що ці самі черкаси, зв'язані з донцями, пішли далі воювати Азов. Принаймні згаданий Московський посол Зінов'єв того-ж 1589 р. сповіщав, що „черкаси Литовские“ весною на початку травня воювали Азов і взяли там у полон чоловіка з 300⁴⁾.

В 1593 р. Московський цар давав наказ на Дні, щоб донські козаци „промишляла“ біля Сіверського Діня на перевозах та на шляхах разом з Путивлянами та ще й з запорізькими козаками, при чому в царській до донців грамоті пояснювалося, що запорізькі козаци мають прийти за царським наказом на Донець з своїм „запорозьким гетьманом Криштопом Косинським“⁵⁾.

Українське козацтво, що „промишляло“ на московському пограниччі уже в XVI ст. переходило на Дні і відогравало часто помітну ролю. При облозі Іскова в Московсько-Польську війну 80 р.р. XVI ст. зустрічаємо в московському війську відділ донських козаків з 500 чоловіка на чолі з якимось Миськом Черкашенном, родом з королівської області. Цей Мисько або Микола і був у тій облозі забитий⁶⁾.

А на початку XVII ст. українського козацтва повиним повно в московському війську на українцях московської держави. Всі полки українського роз'яду — каже І. Бєляєв — були наповнені численними відділами українців („отрядами малороссиян“⁷⁾.

Початок XVII ст., позначений внутрішнім неспокоєм в Московській державі та зовнішніми ускладненнями, сприяв тому, що маси

¹⁾ „Мишкина сына“ Чи не сян це згаданого вище Мишки Черкашенни?

²⁾ Истор. Опис. Земли Войска Донск., т. I, ст. 24 і 58-59.

³⁾ Ibidem, ст. 15-16.

⁴⁾ Ibidem, ст. 68-69.

⁵⁾ Собр. Гос. грамот и договоров, ч. 2, ст. 261; Д. Багал'я. Очерки колонизации и быта, ст. 151.

⁶⁾ И. Бѣляев. О сторож. и станич. службѣ. Чт. в М. О. И. и Др. Р., № 4, ст. 56.

⁷⁾ Piotrowski. Dziennik, Krak. 1894, ст. 58.

Цитовано як А. В. Стороженком. Стефан Баторій и Діпрровські козаки, Киев. 1904, ст. 86.

українського козацтва разом з польським військом, а то й з своєї власної охоти опинились на Московщині, беручи участь чи то в боротьбі різних московських соціальних груп та політичних партій, чи то просто розбикаючи в країні, збаламученій соціальним неладом. Перший Самозванець, готуючи свій похід на Москву, послав до донців за посла литвина Свірського з закликом допомагати царевичеві. Козаки послали до Самозванця свого військового отамана Андрія Кореллу та старшину Михайла Нежакова. В 1603 р. ці делегати прибули в Краків, де й представилися Дмитрію, а від нього повернувшись на Дні, схилили козацтво до боротьби за царевича¹⁾. Як відомо, донське військо взяло діяльну участь у поході Самозванця разом з козацтвом українським, якого теж не бракувало в тому поході.

За часів внутрішнього неспокою в Московщині початку XVII ст. з фактів українсько-донського єднання окремо треба відзначити діяльність відомого отамана Заруцького, що його московський уряд трактував, як українця²⁾.

Як відомо, Заруцький, взявши з собою Марину Мнішківну, „вѣдомую еретичу люторку“ в атестації тих таки московських грамот, подався в 1614 р. після московських невдач та загибелі Тушинського вора на Волгу в Астрахань, маючи намір тут заклясти ґрунт для свого проти Москви змагання й думаючи тут спертися на силу козацького гультяйства. В соборній грамоті московського духовенства до козацького донського війська від 18 березня 1614 р. читаємо вже перестереження, наповнене серйозною тривогою та хвилюванням про те, що Заруцький, втікнув з Москви з польськими та литовськими людьми і з Маринкою на Волгу, там сидючи, „на Волгу и на Яик и на Терек смутные слова шлет... и с Персидским шахом селалютца“³⁾. На Дні нині не тільки духовенство, нині і влада, і в тих грамотах ми читаємо, що заклик Заруцького, під рукою якого було головне українське козацтво (оті, мовляв, „польские и литовские люди“), знаходили чимале співчуття в охочого до всяких баламутів великоруського козацтва, принаймні, грамоти багато пишуть про тих „крестьян“ (християн; мова тут мовиться про козаків, „которые забыв Бога, омрачая бесовскою прелестью к Иванкову (Заруцькому) воровству пристают и души свои... погубляют“⁴⁾.

У Заруцького був очевидний план підняти волзьких, ійцьких, терських козаків, але донці не дали Заруцькому жодної великої та організованої допомоги, хоч чимало козацького люду з Дону та з Волги посуудили до отамана Черкашенни. І можливість сильного антимосковського об'єднаного руху для Москви була доволі реальною та агресивною. Московські вояводи і сам цар енергійно закликають волзьких та донських козаків не підтримувати воровства Заруцького, а навпаки стояти за Москву, помагати московському війську й бити Заруцького, а до тих козаків, що приєтали до „вѣдомого вора и жидателя крови крестьянской Черкашенни Иванка Заруцького с Мариною“, уряд звертався з закликом покінити його⁵⁾.

¹⁾ Ист. Опис. Земли В. Дон., ст. 92-93; — Карамзин Ист. Рос. Рос., т. XI, ст. 58.

²⁾ „а то такой вор иновѣрец Черкашенни Литвин“—писано про нього в тогочасних грамотах. „Донскія Дѣла“, т. I, ст. 47 сг. россій Акты Археогр. Ком. т. III, № 18, 21, 22, 23.

³⁾ „Донскія Дѣла“, т. I, ст. 94.

⁴⁾ Ibidem, I, 102.

⁵⁾ Ibidem, ст. 45, 54, 62.

Так само, як українські козаки опинялись на Московщині, беручи участь у московських війнах і там зустрічаючись з великоруським козацтвом, так само й великоруське козацтво брало участь у польському війську разом з українськими козаками.

В Хотинській кампанії 1621 року бачимо й донців. Учасник П. тоді ще молодий, Іоахим Ерлич в своєму „Літописці“ зазначає, що в польській табор підчас Хотинської війни прийшли посланці від донських козаків з листом, всловлюючи бажання разом з поляками, маючи в їхньому війську окрему хоругву, стати проти ворога святого хреста — турків¹⁾. Величко також заховав у своєму „Літопису“ загалку про участь донців разом з українським козацтвом в Хотинській кампанії²⁾. Мазо й документальні свідчення про переговори в цих часів українського козацтва з донським з приводу участі донського війська в боротьбі з турками в лавах польського війська. Відомий суверен Сагайдачного, Бородавка, прислав на Дін свого отамана Соколку з двома запорізькими козаками, пропонуючи донцям разом із запоріжцями іти до польського короля, щоб з ним бити єніського порога — турка. Соколку приваблював донців грамотою польського короля до запоріжців, в якій він обіцяв заплатити за участь у поході по 30 руб. кожному. Донці відповіли ухильчиво, вказуючи на те, що їх залишилися на Дону всього 7 тисяч чоловіка, а велика сила їх пішла на море і що вони могли б прийняти пропозицію запоріжців тільки в тому разі, як їхні товариші повернуться з походу. Соколка виїхав з Дону сам, але велів за ним на Запоріжжя випустило 200 чоловіка донських козаків та черкасів, що пробували на Дону³⁾. А Ів. Каманін навіть думав, що участь донців у Хотинській кампанії відбулася в народній піснній творчості українській. Полемізуючи з Ів. Гринченком за відому пісню про Дорошенка та Сагайдачного і беручись до аналізу варіанту цієї пісні з початку XVIII ст., опублікованого в акад. В. Перетца, Каманін розшифрував строфи цієї пісні про трьох гетьманів, що одночасно ведуть козацьке військо:

„Один гетьман Дорошенко,

Другий гетьман Сагайдачний,

Третій гетьман Дрогозенко,

Що ведуть військо Московське борозенсько“.

Гринченко вбачав у Дрогозенкові відомого Дрозда або Дрозденка, сучасника й суверенів Петра Дорошенка в 60 р.р. XVII ст., одного з президентів за часів Руїни на гетьманську булаву. Каманін, розшифровуючи Дорошенка, як Петрового діда — Михайла, що разом із Сагайдачним брав участь у Хотинській кампанії, в особі Дрогозенка, що веде якраз московське військо, бачить тих „козаків от Волги“, що про них говорять Величко. Дрогозенко — це поєднання великоруське прізвище, перенесене на український кшталт, і має

¹⁾ Літописець albo Kroniczka Joachima Jerlicza, t. I, Warszawa, 1853, ст. 29-30.
²⁾ В компіляції Величкової з донника Матвія Титловського та якоїсь козацької хроніки про Хотинську війну. Величко каже, що в ній брало участь, крім польського війська та українського козацтва, ще й козацтво „от Волги“. „Еще теж особно козаків от рѣки Волги шло на помощь против бѣсурман войску польскому 20000, но уже на войну тую не застало“. С. Величко. Літописъ событий. Вид. Київ Ком. І. додаток ст. 24.
³⁾ Истор. Опис. 8. В. Д., ст. 157—158.

означати ім'я невідомого нам отамана „московських“ козаків, закликаних до участі в Хотинській війні¹⁾.

Таким чином, про зносини донських та українських козаків можна говорити з часів первісного формування козацтва на Дону й на Дніпрі, тобто з XVI ст. Ці зносини мали неперважну просту зустріч військових ватаг, що наймалися, шукаючи прилوجення для свого військового ремесла, до Польського короля й до Московського великого князя.

По-друге, стенове московське пограниччя зближало козацьку людність як великоруську, так і українську. Паренті, вже тоді позначився сильний порив українського козацького добування на море проти татар та турків, зокрема на Азов. Стриманий від польського уряду на Дніпрі цей порив українського козацтва реалізується через Дні і з участю та за допомогою донського козацтва. Факти з початку XVII ст., що ми їх навели, показують, що такий характер взаємин українського й донського козацтва чим далі, тим все поглиблювався. Сучасники, як поляки, так і українці, в XVI і на початку XVII ст. знають донських козаків і припускають цілком можливість близького єднання низового українського козацтва з Доном.

Мартин Бельський у розділі своєї „Кроніки“, присвяченому козакам, описавши докладно життя та побут дніпровських козаків, подає до того опису й коротку загалку про козаків донських. На думку Бельського, козаки донські схожі з козаками дніпровськими тим, що ходять на татар, і тим, що охороняють границі Москви від татар так само, як дніпровські козаки охороняють від них границі Польщі.

Додавав до цього Бельський і цікаву звістку про припадкові зносини українців та донців стеном, і те, що ніби-то українські козаки, маючи на собі гнів короля Стефана Баторія і рятуючися від його планів вигубити дніпровське козацтво, були повтікали до Московських козаків і, з'єднавшись з ними, розвинули ще більшу сваволю і стенове з татарам ворохобництво, аніж те, що було в козаків на Дніпрі перед тим²⁾. Це оповідання Бельського про втечу від Баторія українського козацтва на Дні запозичили пізніші автори літописних компіляцій і хронік. Зустрічаємо його у Гваньїні та в українській переробці „Лукомського“³⁾. Гр. Граб'янка вводить це оповідання до своєї компіляції, розповідаючи, що доба Стефана Баторія була вагали корисною і сприятливою до розвитку козацтва, але Баторій, бачивши зростання козацької сили, „смуцавися збо вкупѣ и бояся, да не како укрьпившися козаки тяжчи будут ляхом“, і тому взяв намір побити їх. Але „козаки, розумѣя королевскій замысел, пойдоша

¹⁾ І. Каманін. Що до пісні про Петра Сагайдачного „Зап. Наук. Тов. у Києві“, кн. II, ст. 227-231.

²⁾ Są też kozacy moskiewscy, co ja zowemy doiskini; na Donie albo Tanaistrzece mieszkają, a z rzeki Donu na Wołgę czasem przewleczają. Ci także Tatarom gdzie mogą szkodzić, czego się Tatarowie nad Moskwą także, jako i nad nami zwykli mścić. Schodzą się też niekiedy naszy Nizowi z nimi, ale ziemią naszą do siebie, bo wodę nie mogą, i natenczas, gdy ich Stefan król chciał koniecznie wygubić, brali się do Moskwy do tych drugich kosaków. Zkąd większe jeszcze niebezpieczeństwo baczyl i przeloż im podobno dal pokój. Zaczem swawola w nich tem większa urosła tak, iż przyszło do tego, że miasto pożytku więcej nam szkodzią. Далі Бельський говорить про те, як можна гамувати козаків.

(Кроника Мартина Биельского, т. III, Санок, 1856, ст. 130С—1361).

³⁾ „Собрание Историческое“ Лукомского. Умщ. в „Лѣтописъ Самовидца“ Влд. Київ. Ком., ст. 351.

от кочевник своих к донским козаком и отсюда еще в большей страх Ляхи впадоша", і коли перестали тимчасом зачинати козаків, то козакі тоді „наки з Дону возвращащися в дуги Днѣпровіи мечем и бранію на татар уиражняхуся“¹⁾.

Досліджуючи нервісну козаччину, акад. М. Грушевський злегка торкається згадки Бельського, не висловлюючись виразно що-до можливості масового тимчасового переселення українського козацтва з Дніпра на Дні, але констатуєчи факт агресивних заходів Баторія супроти українських козаків р. 1583 в авлаку з молдавськими та турецькими нападами українських козаків всупереч волі та інтересам Польського уряду і відхід козаків за Дніпро²⁾. Саму згадку в „Кроніці“ Бельського пояснює М. Грушевський тим жвавим обмірковуванням козацької справи, що точилася на соїмі 1590 р.³⁾.

Знаючи характер зносив українського й донського козацтва в XVII ст., ми цілком припускаємо можливість тимчасового відливу з Дніпра на Дні значних козацьких рат за натиском Баторієвих нагінок і репресій, тим більше, що через Дні українське козацтво мало змогу продовжувати свої морські напади, що проти них так протестував Баторій.

В свідомості української інтелігенції початку XVII ст. ще тісніше з'єднувалося українське й донське козацтво, як одна сила, представлена татарській небезпеці. Київський митрополіт Іов Борецький в своїй відомій протестації 1621 р. висловлюється так, що татар послав господи на землю, як грім і блискавку, щоб тим страхіттям християн наводити й карати. „Так у козакі—продовжує автор протестації—позовскіє Запорожскіє у донскіє другіє плотину у гроту зуве на тогзи у на зіемі poloзул Туркі і Татару плевнеге вгакзус у громіо“⁴⁾.

Так об'єднувалося козацтво донське й українське в уяві сучасників, як потужна антитатарська сила.

Народна пам'ять також відбила в піснях згадку про єдність українсько-донських козацьких прагнень. З українських дум виразна згадка про донське козацтво та вияв солідарності з ним в думі про Самійла Кішку.

Відомий фінал цієї думи ставить донських козаків в ряд з дніпровськими, як одну спільну масу „люду царського, народу християнського.

„Утверди, боже, люду царського
Народу християнського
Війська Запорожського,
Донського
З (у)сією чернью Дніпровою
Изаовою
На многая літа
До конца века“⁵⁾

Дума про трьох Азовських братів, про їхню втечу якраз територію, близькою до осель донських, не має згадок про донців, очевидно, вказуючи на раннє походження своє (між кінцем XV ст. і са-

¹⁾ Лѣтопись Грабянскіи, К 1854, ст. 22.
²⁾ М. Грушевський. Історія України-Руси, VII, ст. 165—166;
³⁾ Ibidem, ст. 173.
⁴⁾ „Статьи по славяновѣдѣнію“, под ред. В. Ламанского, III, ст. 150
⁵⁾ В. Антонович и М. Драгоманов. Истор. пѣсни малор. народа, I, ст. 219—220.

ним початком XVII ст., як думали владці „Ист. пѣс. малор. нар.“¹⁾, коли зносини з донцями не набрали частого та побутового характеру, а також на те, що порівнянн до Азова і відомість за нього були дуже ранні в українських козаків.

В інших піснях ім'я донців майже не згадується, хоч назва самої річки Дні досить поширена²⁾.

В донських піснях відповідні згадки про українське запорізьке козацтво частіші, вони такого самого змісту, як оті згадки про донське козацтво в думі про Самійла Кішку, тоб-то відбивають козацьку солідарність, почуття єдності, спільних інтересів та обопільних симпатій. Всі відомі нам донські пісні, де згадуються запоріжці, пізнього, з кінця XVII ст., походження часів діяльності донського отамана Фрола Мінаєва та Азовських походів Петра І.

Ось відповідні місця з тих пісень:

„Что пониже было города Саратова,
А повыше было города Царицина,
... по Камышенкѣ рѣкѣ,
Как плывут тут выплывают два снаряженые стружка;
Хорошо были стружички приукрашены,
Они копьями, знаменами будто дѣсом поросли;
На стружках сидят гребцы, удалые молодцы,
Удалые молодцы, все Донские козаки,
Да еще же Гребенские, Запорожские“³⁾

В пісні про Фрола Мінаєва та про його боротьбу за автономію козацьку також зустрічаємо:

„Приуныли, приуныли на Дону Донскі козаки,
А Яицкіє, Донскіє, Запорожскіє“.

Також і в пісні про Азовські походи знаходимо:

„Сам сизой орел наш пробуждается,
Сам Петро наш царь подымается

Со своими Донцами, с Запорожцами“⁴⁾.

Отже і народна пам'ять як донського, так і українського населення закріпила згадку про єдність та єдність козацтва.

II. Українсько-донські відносини в першій половині XVII ст.

Політика московського уряду до донського козацтва означалася тими інтересами Московської держави, що їх задовольняли донці. Донці були потрібні Москві, щоб охороняти її стенові границі від татарських нападів, далі донці виконували функції опанування для великоруської держави нових територій, нарешті, прочинили вони шляхи для просування московської торгівлі. Крім того, Москва ви-

¹⁾ т. I, ст. 133.

²⁾ Вважаємо на доволі темну згадку за донців у галицькому варіанті відомої пісні про полонення татарами Коваленки:

„Он з-за гори чорна хмара іде,
Там два донці Коваленка веде“ — В. Антонович и

М. Драгоманов. Ист. п. малор. нар., I, 82.

³⁾ А. Пивоваров. Донскія казачьи пѣсни Новочеркасск. 1883 ст. 41.

⁴⁾ Ibidem, ст. 55.

користувалася донців, як розвідачів у справах пограничних московсько-кримських та московсько-литовсько-польських.

На протязі всього XVII ст. зустрічаємося ми з тим, що московський уряд дає донцям доручення збирати відомості про Крим, Литву, Польщу та про Запоріжжя, і донці ретельно виконували ці доручення, розвідуючи про своїх близьких та далеких сусідів і одсилаючи ті відомості до Москви. В царській до донців грамоті 1615 року читаємо прохання козаків, щоб вони, якщо в них будуть вісті „про турецьких, кримських и ногайських людей, про польського короля и черкас“, — подавали б до відому про те Москви¹⁾.

В 1623 році московський цар наказав Оскольському воеводі, щоб він вислав людей в поле дізнаватися про татар і про черкас²⁾.

В 1625 році донський отаман Олексій Старово доповідав, що на Дону „у них вбѣстей нѣтъ никаких и что во Царь-город і в Литве і в Криму дѣлається, того они не вѣдають, потому что еще о моря козаки не бывали“³⁾. В тому-ж 1625 році цар Михайло Федорович наказував Ворошицькому воеводі узнавати про всякі справи на Дону: „и Турецкие люди и черкасы Запорожские с Крымским царем и с калги с Шен-Гирьем ест ли, и куда хотят итти войною и не чья ли нынешняго лѣта приходу воинских людей на наши украини, и у турецкого салтана у Крымского царя и у калги у Шен-Гирья с Литовским королем сылка естаня“, „да и про прежнюю про Крымского царя про Жанбугирья и про Черкас Запорожских велѣли бы есте тѣм станичникам провѣдывати подлинно: где ныне прежней Крымский Жанбу-Гирья царь, и Запорожские Черкасы все ли в Запорогах и на ково стоят“⁴⁾. Ці і подібні їм політичні відомості Москва збирала майже виключно через донських козаків, таким чином донське козацтво мусіло весь час бути в курсі степової та польсько-литовської політики, маючи що раз у раз діло з запоріжцями, причетними і до тих, і до тих інформацій.

В 1628 р. цар, приславши донцям грамоту з наказом не воювати Крим, одночасно з тим велів повідомляти Москву про кримські та литовські новини: „и о вестях бы есте, которые нам надобны про Крымского и про Литовского і про иные, что у нас объявятся, к нам писали, чтоб нам Крымские и Литовские вѣсти были вѣдомы“⁵⁾.

В 1632 році донський козак Іванка Дашков, що вернувся з морського походу через Запоріжжя, подавав відомості про боротьбу серед українського козацтва городових козаків на чолі з гетьманом Кулагою проти козаків-винищників на Запоріжжі, про заходів польського короля використати українське козацтво в боротьбі з Москвою та про ставлення до цих заходів козацьких ватажків і козацької маси⁶⁾.

В 1640 р. на Дону діставали від полоненого татарина й передавали до Москви такі відомості, що Нурадин-царевич в Перекопі хоче іти по весні повоювати Литовську землю, а Турецький султан з Кримським ханом збираються по весні прийти під Азов, при чому султан має з собою взяти 12 тисяч „бусорманих невольников“ з ка-

¹⁾ И. П. Яков. О сторожевой и станичной службѣ. Чтен. М. О. И. и Др. Рос., 1848, № 4. Источники ст. 73.

²⁾ Савельев. Трехсотлѣтіе Войска Донского 1570—1870. СПб. 1870. ст. 11.

³⁾ Донская Дѣла, I, ст. 237.

⁴⁾ Второв и Александров. Ворожские Акты, I, ст. 123—124.

⁵⁾ Донские Дѣла, I, ст. 226.

⁶⁾ Акты Московскаго Государства, I. № 328. ст. 346.

торг „русских и Литовских людей и гречен“ і кинути їх на Азов¹⁾. В тому-ж році донські козаки з Азова повідомили про турецько-татарські й польські військові плани. На Азов літом татаря не прийдуть, а підуть вони на Литовську землю за те, „что Польський король хочет завладѣть у них Волоскою землею, а они той Волоской земли дать им не хотят“²⁾.

В 1646 р. Москві, організуючи похід на кримців, давала доручення донцям перед тим дістати відомості про литовсько-татарські відносини, про наміри що-до кримців запорізьких козаків, чи перебувають вони на Дону та т. д.³⁾.

В тому-ж році писали донці до Москви, що на кримські улуси ходило тисяч із 7 запорізьких козаків, але від них до татар перебіг один перекинчик, і повідомлені татари перейшли в Перекоп⁴⁾. Так само через якийсь час повідомляли донці, що Кримська орда стоїть на Молочних Водах і що татари ждуть нападу на Крим „от Литовского короля Литовских людей“. Ці литовські люди наче-б то мали йти війною на Очаків⁵⁾.

На початку змпи цього-ж року із Запоріжжя з „города Кодака“ черкашени Мпська Мпгалев в козацькому кругу на Дону оповідав, що кримчаки боються Польського короля, а Польський король наказав знести по Дніпру всі застави, які-б були поставлені для перешкод українському козацтву, король навпаки роздав запоріжцям платню й велів бути готовим до кримського походу⁶⁾. В травні 1647 р. полоненого татарина донці розитували про кримсько-литовські відносини, і татари оповідав, що Кримський хан послав до Литовського короля по дань, але король одмовився і натомість збирається йти на Крим війною⁷⁾. Весною 1648 р. з Дону повідомляли Москву про те, що Кримський хан збирається воювати Литву⁸⁾.

Дістаючи вісті для Москви, користувалася донці з запорізької допомоги. Тут розповідається навіть своєрідний промісел здобувати татарські вісті через захоплених „язиків“. Літом 1646 р. воевода ки. Сем. Пожарський послав своїх стрільців розвідати про Кримську орду. На Дону стрільці дізналися, що чоловіка з 20 запоріжців їдали для своєї „добычи“ водою й на Азовському морі взяли в полон шість татарських рибалок та на перевозі ще одного кримського татарина, він їхав з дорученням від Кримського хана до ханового сина, що стояв на чолі кримського війська. Дізнавшись про цих „язиків“, Пожарський просив донців, щоб вони прислали йому їх, але донці того не зробили, мотивуючи, що черкаси захопили тих татар своєю охотою не з військового наказу, що полонені, таким чином, є їхня власна здобич, і що військо донське викунило у черкасів тільки одного полоненого татарина й надіслав його до Москви⁹⁾. Пізніше донський отаман Левоній Пушкінський трохи jinakше подавав цю справу. Кавав він, що язиків узяли не запоріжці, а донці, але тих язиків козаки однаково „выслуживают своими головами“, і тому

¹⁾ „Донскія Дѣла“, II, ст. 6.

²⁾ Ibidem, ст. 24.

³⁾ Ibidem, ст. 906.

⁴⁾ „Донскія Дѣла“, III, ст. 3.

⁵⁾ Ibidem, ст. 153.

⁶⁾ Ibidem, 367.

⁷⁾ Ibidem, III, 673.

⁸⁾ Ibidem, 813.

⁹⁾ Ibidem, III, ст. 31.

посплати їх до Москви не з руки козакам. Очевидно, хотіли мати козаків від свого промислу добування „язків“ і певний прибуток, грошову плату¹⁾.

Розвідкову для Москви службу донці виконували, як це ми бачили на наших прикладах, різними способами—абраючи відомості від українців, що приходили на Дні і, навпаки, від донців, що бували на Запоріжжі, шпиджуючи спеціальні загони по язики і в степу то ловлячи татарина, то винитуючи в українських козаків, в яких ми в степу раз-у-раз зустрічалися.

В 1652 р. в Москві в Посольському приказі донський отаман Павел Чесночіхін та осаул Григорій Афанасьєв доповідали про кримчаків, про „сакми воинских людей“, пробитих на степу, і ті відомості донці здобули, ідучи з Дону до Москви степом на Валуйки через Сіверський Донець у тутешніх добичників-українців. Як були на річці Явсузі побіля Сіверського Дінця, зустріли тут „черкашенина, Лукьяном зовут, гуляєт на рькѣ на Деркулѣ для авѣрпной добнчи“. І цей Лук'ян давав Чесночіхінові та Афанасьєву цінні відомості²⁾.

1657 р. після Покрови донські станичники послали на розвідки до Криму відділ з 60 чол. Біля Білого Колодязя станичники зустріли трьох „запорожських черкас“, що тікали з Кримського полону, і від черкас дізналися, що Калга-царевич стоїть на Молочних Водах з 2000 чол. „для обереганья от приходу их Донских козаков и Запорожских Черкас“³⁾.

Нарешті, постійний та живий зв'язок Дону з Запоріжжям був через „туреких“ та татарських полонених. Постійні наскоки запорізького й донського козацтва на татар та турків так само, як не менш часті приходи татарських орд на українські землі, а також на Дні та на Московські „україни“, все це заляшало в татар і турків велике число полонених українців та росіян. Бранці тікали з неволі, викупалися з неї, і шлях, їм додому лежав або через запорізькі землі або через землі Донського Війська. Таким побитом, донці й росіяни переходили через Україну, так само як і українці верталися в свої краї через Дні.

1625 р. з моря на Дні приїхало четверо запорізьких козаків на чолі з п'ятим, Олексієм Шапраном. Запорізьці ці були в турецькій неволі на каторзі і звідтіля повтікали. На Дону пробули вони тиждень зо-два, а тоді, покравивши коней, втікли на Запоріжжі⁴⁾.

1640 р. донський козак Онофрейко Шатров, що потрапив в турецьку неволю під Очаковим в похід з Михайлом Черкашенином на чолі оповідав про свої пригоди, що пробував він у неволі в місті Урвані, звідтіля вийшов, пішов на Волощину і далі на литовські городи—на Савронь, Лисянку, Звенигородку, а тоді на Київ, звідтіля вже йшов він через Конотоп та Путівль на Москву⁵⁾. Шлях з полону через Україну другого донського бранця, ваятого в турецьку неволю разом із Шатровим, „азовського козачишка Олешки Седого“ був трохи піший. Сьдой вийшов на Крилов, тоді на Черкаси, з Черкас на Київ, а звідтіля в Московщину через Сєвськ⁶⁾.

¹⁾ Ibidem, ст. 174.

²⁾ Донскія Дѣла, IV, ст. 503.

³⁾ Донскія Дѣла V, 251.

⁴⁾ Донскія Дѣла, I, ст. 236—237.

⁵⁾ Донскія Дѣла, II, ст. 371—373.

⁶⁾ Ibidem, ст. 399.

Таких утікачів було багато, верталися вони різними напрямками по Україні, приносячи потім на Дні та на Москву всі кримські, турецькі та українські новини.

В 1641 р. в Азов прибігло троє полонянників з землі Черкаської із „Стомана города“, один з них: „Литвин Мартинко Васильєв, ваят в полон на Литви с Суколя городу“ 12 років перед тим¹⁾. Тоді-ж вийшов з полону турецького донський козак „Юрка Марченко“ (чи не Марченко?) з товаришами. З полону ішли вони на Москву через Литовську землю, тоб-то через Україну²⁾. Якійсь Трофімка Федотов, що був у 1641 р. в Азові, оповідав у Воронежі, що при ньому в Азов приходили турецькі бранці і між ними троє чоловіків черкас³⁾. В 1643 р. азовські татари взяли в полон донського козака Ондрейку Кленікова. Той мучився в Царгороді 4 роки, а тоді вийшов з полону, ідучи через Литовські землі—Україну на Сєвськ і далі⁴⁾. В 1658 р. з Азова на Дні вийшов ясир турецький з якимсь Михайлом Черкашениним⁵⁾. В 1659 р. з Азова прибігло на Дні дві жінки „ясирки Литовскова полону“ і оповідали за себе в козацькому кругу⁶⁾. Втеча полонянників турецьких та татарських характерна не тільки для першої половини XVII ст., але й для всього також століття. Напр., в 1683 р. з азовського полону в Черкаській городок на Дні прийшов черкашенин „в кайдалах“. Цього черкашенина розпитувано у військовому кругу про наміри азовців. Черкашенин розповів, що знав про те, і тоді донці „в то же время в кругу сбив кайданы с ног отпустили, потому что у него тѣ кайданы в дорогѣ разбиты были только по срединѣ“⁷⁾.

По рідкі були випадки, коли запорізькі або донські козаки одбижали бранців і вивали їх через свої землі в їх рідний край, установлючи таким способом через самих бранців або з приводу їхньої передачі зносини. В 1655 р. донські козаки взяли Таман і вивели звідтіля 130 татарських полонянників. Із них значна більшість—95 чол. були з України. Цих бранців—чоловіків і жінок—донці відпустили в Київ з провожатими горою по Дніцю до Святих Гір, даліши на дорогу „запас и одежду, и казны, и топоры“. Від Святих Гір провожаті одвели полон до Полтави і тут мали здати його на руки полтавському полковникові⁸⁾.

До речі, тут можна сказати, що донцям дорога до Полтави була добре знава. Часто аж сїч і доходили вони, здобуваючи в степу язики⁹⁾.

В 1657 р. донський станичник Михайло оповідав у Москві, що минулого року донці ходили на 33-х стругах з 2000 людию на Чорне море з отаманом Корнієм Черкесом. Понали вони на Крим біля Козлова, спалили десяток татарських сіл, взяли татар у полон 600 чол. та одбили чол. з 200 руського полону, серед якого тільки 20 було з числа „государевих людей“, а решта всі запорізькі черкаси. Взявлені донцями руські люди пішли в „государевы украинные городы“, а черкаси—в своє Запоріжжя¹⁰⁾.

¹⁾ Ibidem, ст. 199.

²⁾ Ibidem, ст. 275.

³⁾ Ibidem, ст. 95.

⁴⁾ Донскія Дѣла, II, ст. 395.

⁵⁾ Донскія Дѣла, V, ст. 339.

⁶⁾ Донскія Дѣла, V, ст. 337.

⁷⁾ Дополн. к Актам Историческим, т. X, ст. 396.

⁸⁾ Ibidem, ст. 47-48, 53.

⁹⁾ Ibidem, ст. 252.

¹⁰⁾ Ibidem, ст. 254-255.

Літом 1650 р. донці, пішовши в похід на Крим, ввели звітти „полону руского“ а „государевих московских п лтовских украинных городов“ 06 душ—чоловіків і жінок. Полоненців надіслано до Воронежа¹⁾.

В XVII ст. намічаються ті зносини українського козацтва а донським, що впливали з двох причин. Перша причина, що весь час протягом цілого століття, навіть виходячи з-за рамців його, зводила українських та російських козаків, Запоріжжя й Дні, коренилася в спільній боротьбі з татарами, а Кримом та Туреччиною.

Той побутовий промисел, що в українських козаків дістав назву дуління чабанів татарських і розширився а білки а татарськими чабанами до великих та організованих морських походів на кримські та турецькі городи, був і у донців, маючи і тут подібну назву здобування „зипунов“, так само і тут цей промисел набув великих розмірів, переходячи в сухопутні і морські напади на татар та турок, розтягаються на довгу, а перемінним успіхом, війну за Азов. Розуміється, що в цій боротьбі а татарами раз-у-раз доводилося українському козацтву зустрічатися а донцями, провадити переговори, об'єднуватися, спільно складати плани боротьби та т. д.

Друга причина зносин була колонізація українського племені на схід, що протягом XVII ст. все більше та більше зростає.

Оглядаючи зносини українсько-донські, що повстали а причини військового добличництва та грабінництва та а спільної боротьби а татарами, бачимо, що розпочинаються вони доволі рано. Ще а 1614 р. маємо звістку про те, що донські козакі, маючи намір пограбувати московського посла Протасьєва, що їхав до Царгорода, уткнули на Запоріжжя, щоб з'єднатися для того грабінництва азапоріжцями. Але грабінж не вдалося²⁾.

В 1616 р. поміж Доном та Запоріжжям відбуваються якісь переговори про спільні акції. Посланий з Дону „на Дніпр к Черкасам“ Дружинка Трубинков та Івашка Слепов мали говорити а запоріжцями, щоб ті жили в миру з донцями, обіцяючи і з свого боку не чинити запоріжцям будь-яких неприємностей. Черкаси відповідали, що їм однаково кесною доведеться йти на Азов, і донці були трохи тим збентежені³⁾.

Похід запоріжців на Азов мів якусь зачепити і територію Донського Нісєнка. Треба сказати, що це мало не єдиний випадок, коли донці стримано ставляться до запорізького наміру воювати Азов. Здебільшого, азовські чи морські експедиції спільно переводили донці й українці, і дя спільність, повдана а постійною та впертою неслухняністю до Московських директив, завжди драгувала Московський уряд.

В 1616 р. московський уряд писав на Дні, всловлюючи своє адвудування та обурення на сваволю та неслухняність донських козаків що-до зачіпок а Кримом. В Москві стало відомо, що з Запоріжжя на Дні прийшло 2000 козаків, і вони, оті українські козакі, разом а донськими ходили на море, повоювали турецькі городи, взяли силу

¹⁾ Донскія Дѣла, V, ст. 561.

²⁾ Историческое Описание Земли Войска Донского, ст. 12-4.

³⁾ Ibidem, ст. 125.

адобичи, а потім повернувшись на Дні, при чому запоріжці не пішли додому, а лишилися на Дону і абираються так само разом а донцями йти воювати Азов. Московський уряд протестував проти того, що все це робиться без його відому і наказу¹⁾.

В тому-ж таки 1615 р. через татарських язків на Москві діставали відомості, що в Кримі ждали нападу українського козацтва, а полонені запоріжці оповідали, що на Запоріжжі зібралось 4 тисячі козаків і мають йти на Дні, з'єднатися там а донськими козаками й разом а ними йти воювати Азов²⁾.

О. Ригельман подає, що 1616 р. донські козакі разом із запоріжцями напали на турецькі городи Синоп та Трапезонд і „людей там побив, добыч великую похитили, а города выжгли п разорили п безвредно назад возвратились“³⁾.

Утримуючи, в 1617 р., донців від морських походів разом із запорізькими козаками, Московський цар в своїй грамоті до донців намагався змалювати справу так, що ніби то запорізькі черкаси навмисне приходять на Дні і підбурюють донське козацтво на морські експедиції проти турок, маючи від Польського короля доручення робити це, щоб посварити Турецького султана з Московським царем. Отже, з цієї причини цар зислів донцям навіть не приймати до себе запоріжців⁴⁾.

Як інтригу Польського короля Московський цар намагався пояснити причину об'єднаних донських а запоріжцями на турків походів і в листах до Турецького султана. На Дону—писав Московський цар в 1617 р.—живуть гультаї і злочинці, втікачі а Московщини від заслуженої кари, „от татбы п от розбою п ото всяких смертных вли“. Живучи на Дону, вони „сложася, ссылаєся с запорожским черкаси, по поселенью недруга нашего польского короля“ нападають не тільки на турків, але підчас заколотів Московських воювали й Москву, а тепер також спільно а запорожцями ходять війною „на наши украини“ і в 1617 р. взяли город Оскол та повбивали в ньому багачко люду⁵⁾.

В 1621 р. за три дні до великодня а Дону пішло в похід на море 1300 донських козаків а отаманом Василем Малигиним та 400 українських козаків а атаманом Сулимкою, Шилом та Яцьком. Об'єднані козацькі ватаги приступили до города Ризи, але Турки їх відбили звідти. Козакі мусіли знову попливти в чисте море, але тут потрапила їх буря, а після того нагнала турецька сильна флотилія а 27 каторг. Побито а 700 чоловіка козаків та пошвечено вісім козацьких човнів, так що а цього нещасливого походу додому, на Дні, повернулось донців чоловіка 300 а запоріжців всього чоловіка а 30⁶⁾ а отаманом Шилом. На весні 1622 р. знову вирушило а Дону донських козаків чоловіка а 1500 а запорізькими черкасами чоловіка а 300, а на морі до цієї ватаги приєдналися знову-ж таки запоріжці на п'яти човнах по 30 чоловіка на кожному⁷⁾.

¹⁾ Историческое Описание Земли Войска Донского ч. I, 1867. ст. 138-139.

²⁾ Ibidem, ст. 132.

³⁾ А. Ригельман. История или повѣствованіе о Донских казаках, М. 1846. ст. 41.

⁴⁾ Ibidem, ст. 144. 145-146.

⁵⁾ Историческое описание Земли Войска Донского, ст. 136.

⁶⁾ Ibidem, ст. 156 157, 168.

⁷⁾ Ibidem, ст. 161.

В 1623 р. Московський цар писав на Дні, що, не вважаючи на заборону в попередньому році від Москви ходити донцям на Азов та на Туреччину, донські козаки все-ж таки, порушивши царський наказ, пішли походом та Трапезонд на тридцяти стругах числом 500 чол., а'єднавшись з 70 запорізькими козаками. Цей спільний похід був до-світ для козаків удалий. В результаті його Трапезонд був мало не ваятий, багато винищено турецьких міст, узято чималу здобич.

Цар звертав увагу донців на те, що такий, без відому Москви зроблений, похід шкодить Москві. Бо Турецький султан, маючи за-грозу від козаків не може піти війною на Польського короля, Мос-ковського супротивника. З другого боку, Московський цар лякав дон-ців тими наслідками таких набігів, що їх довелося зазнати донським спільникам, запорізьким козакам „Самим вам в'домо, — звертався цар до донців, — що в прошлих годах Турской Асман-салтан ходил на Польшу и Литву за то, что Запорожские черкасы ходили на море і воевали Турские города, и Польской и Литовской земли Турские и Крымские люди много зло чинили“¹⁾ Такими нападами на москов-ські землі та на Дні загрожував цар донцям. Мабуть, великою мірою вини за організацію козацьких походів на турків та татар цар по-кладав на запоріжців і дбав про те, щоб якимось усунути їх з Дону, унеможливити їхній вплив на донців. В тому-ж 1623 р. цар посилав на Дні з грамотою споею ки. Белосельського. Посланець мав доручення розвідати, скільки по верхніх та нижніх донських городках отаманів та козаків, і скільки там живе запорізьких черкас, де саме живуть вони, чи давно прийшли на Дні та ин. Якби виявилось, що на Дону багато запоріжців, то Белосельський мав доручення від царя впли-вати на донців, щоб вони не приймали в свої юрти запоріжців, а тих, що вже живуть по донських юртах, повисилали, щоб з черкасами ні-яких зносин „потому что от запорожских черкас . . . большое ра-воренье“ Москві²⁾.

На-весні 1624 року донські козаки з запорізькими на 55 стру-гах в числі 1500 чоловіка на чолі з Черкашенином Дем'яном знову пішли на море, поруйнували й пограбували місто Старий Крим та багато улусів татарських поблизу Керчи, тут-же попаювали здобич і повернулися одні на Дні, а другі на Запоріжжя, при чому ті, що верталися на Дні, попали під бурю і зtratили 12 човнів³⁾.

В цьому-ж році турки оновідали, московським послам, що під Кафу з Дону приходило воювати донських козаків чоловіка з 50 та черкас з 60⁴⁾.

В наступному 1625 р. донці й запоріжці всього 2030 чоловіка знову вийшли на море двома ескадрами, козаки підійшли до Трапе-зонда, билися під ним чотири дні й нарешті взяли город, алетурки за-члилися в Малому городі й одбили козаків, що мусіли були від-пливати від Трапезонда в море. Там у донців з запорізькими стался непорозуміння: запоріжці докоряли донців за те, що ті, не підждавши своїх спільників, почали наступ на Трапезонд. Сутячка перейшла в

¹⁾ Донскія Д'їла, I, ст. 220, 221;

²⁾ Истор. Описание Земли Войска Донского. ст. 183. Посилаючи ки. Белосель-ського на на Дні, Московський уряд мав відомості, що на Дні приходили запо-ріжці чоловіка по 200, по 300 й більше. На Москві боялися Запорізько-Донської спілки на користь Польського короля, і ки. Белосельський мав дізнатися в про-те, чи існує між Доном та Запоріжжям переговори про таку спілку.

³⁾ Ibidem, ст. 185.

⁴⁾ Ibidem, ст. 186.

бійку поміж недавніми приятелями, і в результаті „атамана де Дон-скова лучшево убилъ“¹⁾.

Так само в 1625 р. донському отаманові Олексієві Старово, що прийав до Москви, роблять там догану на все військо донське за те, що донці не слухають наказів Московського царя, нападають на турків та татар, неучи тим і ускладнюючи московсько-кримсько-ту-рецькі відносини, а також за те, що донці пускають до себе „черкас“, тоб-то українських козаків і разом з ними ходять на море. Старово звелено ту догану передати на Дні „сердито“²⁾. Очевидно Москві надто вже дошкулили об'єднані напади на татар донців з запоріжцями. Не обмежившись усю переданою доганою, цар незабаром присилає на Дні і відповідну грамоту, де гостро висловлює своє незадоволення з того, що до донських козаків приходять і з ними разом „Турского (царя) города и села и Крымски- улусы гремят Запорожские Чер-касы“³⁾. Суворо забороняє цар донцям мати спілку з запоріжцями і ходити з ними разом на море⁴⁾.

Але не вважаючи на ці суворі заборони, донці порушували їх— ходили на турків і об'єднувалися з запоріжцями. В 1626 р. запорі-зький козак, що прожив на Дону 18 років, Олексій Шафран, опові-дав в Москві, що влітку того-ж таки року ходили донці й запорізькі черкаси під Олексійським началом на море всього 400 чол. З Дону ви-рушили козаки десь у половині великого посту, дійшли до Трапезонда і, погромивши його, вернулися в Азовське море, але Шафран знову випрошений у Війська піти на море. На цей раз вирушили знову дон-ці й запоріжці двома човнами усього 100 чол. Цей не дуже великий відділ грабував „в Турекой землі села и деревни“. Повернувшись знову на Дні, Шафран через три дні помандрював на Київ, щоб від добичиників у Києві „взь соборной церкви образи и кадило устроить серебряно“, але, ідучи з Тору на Самару, Шафран з товаришами за-блудили й попали на Валуйки, тут їх заарештували валуйські об-їзани й відіслали в Москву⁵⁾. Шафран описував про себе, що перед отими морськими походами він теж після подібного морського походу понався був у полон до турків і пробув у атенського вояводи на ка-торі сім років разом з 260 людей „русских и литовских“. З каторги узямку засадили їх у Бузукляях у тюрму, і звідти бранці вибилися, захопили корабель і в числі 160 чол., не вважаючи на турецьку стрі-лявину, віткли на тому кораблі на Дні.

Влітку 1626 р. також організували донські та запорізькі козаки експедицію на море. З донцями пішли ті запорізькі черкаси, „кото-рне на Дону зимовали многие люди“, але експедиція ця була неща-слива. „Турские люди“ напали на них на своїх каторгах, багатьох повбивали, і козаки, таким чином, нічого не здобули⁶⁾.

Також нещасливий був і великий похід в-осені 1626 р. Донців у цей похід вирушило 2000, а на морі до них предналася величезна флотилія запоріжців на 300 човнах, усього 10 000 чоловіка. Об'єднав-шись, козаки разом громивли турецькі городи, в тому числі й Трапе-зонд. Але проти козацтва турки вислали велике військо і в донських

¹⁾ Ibidem, ст. 188.

²⁾ Донскія Д'їла, т. I, ст. 243;

³⁾ Ibidem, ст. 248;

⁴⁾ Ibidem, ст. 253;

⁵⁾ П. А. Кулиш. Матеріали для історії возсоединенія Руси, т. I, М. 1877, ст. 290—293.

⁶⁾ Историческое Описание Земли Войска Донского. ч. I, ст. 199.

козаків у бою загинуло 500 чол. „лучших людей“ а в заporіжців 800 чол. Тоді козаки повернулися на Дін, а з ними разом прийшли й заporіжці й лишилися на Дону зимувати¹⁾.

В 1627 р. цар Московський знову пише на Дін про те, що донці порушують його накази,—отамани й козаки донські, „сложась з Запорожскими Черкасами“, ходили на море на турецькі городи, були біля самого Царгорода, повоювали багато городів та сіл, так само воювалися й з Азовом.

В 1628 р. донці знову з'єднуються з заporіжцями і нападають на Кримське побережжя, руйнують татарські села, палять город Карасу (Карасу-базар), а в-осени того-ж така року погромили Балаклану²⁾.

В 1629 р. донці разом з заporіжцями знову грабують ті самі татарські околиці³⁾.

Влітку того-ж таки року турецький султан вислав на Чорне море 15 своїх каторг „для черкас и донских козакон, которые ходят на море“. Під берегом біля грецького монастиря „у Сазебала“ турки знайшли три човни донських козаків та три заporізьких, всього 300 чоловіка. Половину цього числа турки побрали в полон, а решта б'ючись, відійшла до грецького монастиря і там зачинилася, відбиваючись від ворожого наступу аж вісім днів, поки під монастир не підійшла велика заporізька сила—80 човнів козацьких по 40 козаків на кожному човні. Турки втекли від заporіжців, лишивши їм дві свої каторги та ваятих перед тим у полон козаків. Султан вислав проти козаків нову ескадру з 14 каторг, але турки вже не знайшли козаків, зате між геродами Варною та Коварною зустріли вони невеликий відділ заporіжців на 8 човнах—260 чоловіка, і розбили його⁴⁾.

По весні 1630 на Дін прийшло 500 заporіжців і стали підмовляти донців до морського походу. Військовий отаман Епіха Раділов склавши 1000 чоловіка донських козаків, і разом з заporіжцями на 28 стругах вирушили вони на море, підпливли до Керчі, але звідти їх одбили, поранивши і позабивавши козаків чоловіка з сотню. Козаки пограбували тільки грецькі оселі в Криму⁵⁾.

Влітку 1631 року під Трапезонд приходили заporіжці на 160 човнах, а з ними донці 40 чол., пошарпали турків, забрали зорбич і вернулися додому⁶⁾.

В 1632 р. в святогорський монастир прийшло 60 донських козаків, що верталися возами з Заporіжжя. Козаки везли з собою татарський полон, ваятий у спільному з заporіжцями літньому поході під Синоп з отаманом Павліним. Сам отаман з частиною козаків лишився зимувати на Заporіжжі⁷⁾.

В кінці літа 1634 року заporіжці на 30 човнах прийшли під Азов, маючи з собою гармати, і почали штурмувати фортецю, але без наслідку. Почувши про Азовські справи, донське козацтво й собі приєдналося до того діла; „к черкасом же де пришли воры донские казаки, утаясь войска человек со ста“,—одписувалося військо начальство перед московським урядом. Від Азова донці побоювалися вер-

1) Ист. Опис. З. В. Д., ст. 190.

2) Ibidem, ст. 206;

3) Ibidem, ст. 213—214;

4) Ibidem, ст. 215—216;

5) Ibidem, ст. 217.

6) Ibidem, ст. 218.

7) Ibidem, ст. 231.

татися в свою країну, бо боялися кари за порушення наказу не воювати Азова, і тому пішли з заporіжцями на Січ¹⁾.

На-весні 1635 р. з Дону пішли на море 44 струги козаків-донців з отаманом Олексієм Ломом, та заporізькі козаки з заporізьким полковником Сулимою, а на морі до них приєдналося 30 заporізьких човнів, а пізніше ще 20. Пливла ця флотилія на Керч²⁾. За першу половину XVII ст. рідко коли морський похід донського козацтва відбувався без заporіжців.

Бажаючи відвернути донців від спілки з заporіжцями, цар Московський наводив ніяку всяких аргументів проти такої спілки. В 1625 р., напр., він лякав донців, як це було і раніше в 1615 р., можливістю численних татарсько-турецьких нападів на Москву й на Дін. А вже ж турки, напавши на Польщу й на Литву за заporізький наскок, побили самих козаків українських „большии триццати тысяч“. А крім того авертався цар до солідарности донців з Москвою та про обов'язок донців обороняти державу Московську, а заporізькі козаки саме були ворогами тієї держави: „в'їдомо вам, — писав цар, — какіе они грубости починили нашему государству: городи многие поимали и людей побили“³⁾. В 1627 р. цар намагався донести донцям, що заporіжці служать Польському королю, Московському ворогові, що „всякое зло на на наше государство умышляет и хочет того, чтоб нас со всеми государи ссорить“⁴⁾. Ніяка аргументація не спиняла отих об'єднаних козацьких українсько-донських експедицій. Московський уряд, отже, збивав через своїх українських воевод найдокладніші відомості про перебування українських козаків на Дону для того, щоб бути завжди напоготові і приблизно знати, чи не готується Москва якусь прикрість з турецько-татарського боку в наслідок гультайсько-свавільної козацької експедицій. „Черкасска небезпека“ для Москви на Дону приймається, як факт серйозний, загрозливий. В 1626 р. Михайл Федорович наказував Воронізькому воеводі дізнаватися про те, що робиться на Дону, чи ходили влітку донці на море, якщо ходили, то в якому числі і з ким—„в Черкасы с ними были ль . . . и на Дону Запорожские Черкасы ныне ест ли, и будет есть и сколько человек и в которых городех и сколь давно, и для чего к ним на Дон пришли“. Московським пограничним шпигунам давано наказ розвідати, чи немає „какіе ссзлка“ у донських козаків з заporіжцями; розвідати треба було як-найдокладніше і точно, хто і скільки часу з Черкас пробуває на Дону⁵⁾. А заporіжців справді прибувало на Дін велике число. В 1626 р. донський отаман Федір Ханенів та донський козак Івашка Гайдуков оповідали в Москві, що на Дону „черкас бивает много человек до пятисот и больше, а живут не въ одномъ мѣстѣ“. Дехто з тих українських козаків зоставався на Дону багато років. Жити цим пряходькам на Дону було вільно, де була охота, так само було вільно коли завгодно кидати Дін і вертатися знову на Заporіжжя. Як ми бачили, заporіжець Шафран жив на Дону аж 18 років. Цей самий Шафран оповідав, що заporіжців на Дону було 1000 чол., а число донців на Заporіжжі становило мало не половину

1) Ibidem, ст. 244.

2) Ibidem, ст. 254—255.

3) Донскія Дѣла. т. I, ст. 274;

4) Ibidem, ст. 250;

5) Ibidem, ст. 275.

6) Второв и Александров. Воронежские акты, I ст. 142.

всього Січового населення („мало не в полты того, сколько их“¹⁾). В 30-х роках XVII ст. число запоріжців на Дону ще збільшується. Невадчі українського козацтва в боротьбі з Польщею примушували козацькі маси кидати свої оселі та звиклі місця свого пробування. І на Дону ці втікачі знаходять собі добрий та гостинний притулок.

Коли наприкінці 30-х рр., в 1638 р., у донського отамана Михайла Татари́н(ов)а питано, скільки козаків вагалі є на Дону та скільки серед них саме запоріжців, Татари́н(ов) відповів, що на Дону донських отаманів і козаків буде а 10.000 чоловіка, запорізьких черкасів також налічував він те саме число—10.000. Отже запоріжців на Дону була половина. А Татари́н(ов) додавав іще, що ввесь час в Азов, що недавно взяли його козаки, і на Дін „Запорозькие черкаси вдут безпрестанно многие люди“²⁾.

Ці люди й організовують безперестанку разом з донцями морські походи на турків. В 1632 р. в Шутялі оповідав Іван Данілов родом з Помор'я, що прийшов з Литовської землі, про те, що в попередньому році ходив він, пробуваючи на Дону, на Чорне море „под Турецкого города“, при чому у козацькій ватазі, що йшла на море, донських козаків було 1½ тисячі чол. „а черкас де запорожских ходило, которне в тѣ поры были на Дону, пятьсот человек“.

На морі, очевидно, як козаки вже поверталися, їм перепинили дорогу турецькі каторги, і вся ватага пішла тоді на Запоріжжя, а вже авідтіля повернулася на Дін, хоч частина донців вирішила востатися на Запоріжжі до весна³⁾.

Об'єднані козацькі ватаги донців та запоріжців ходять, здобуваючи собі, за донським виразом, „зипуні“, на Чорне море, воюючи близькій до козаків Азов—цей опорний пункт та торговельний центр турецького світу, що стояв козакам на переходи в їхніх експедиціях на море, а також перекидаючи свої експедиції й далі на Волгу та на Каспійське море.

В 1635 р. цар Московський впомянає донцям за те, що попереднього року в світці з запоріжцями ходили вони під Азов, штурмували його й чималу „шкоту Азову починяли“. Цар повідомляв донців, що Польський король замирився з Турецьким султаном, поपालив запорожцям їхні човни, щоб вони не могли вже ходити на море; своєю чергою наказував цар і донцям сидіти тихо⁴⁾. Але на Дону не свідлося тихо, запоріжці приносили з собою непримиренні ворохобницькі настр і і жагу до „воровства“ на морі, до грабування татарських та турецьких земель.

В 1636 р. серед яїцьких козаків склалася молодецька розбійницька ватага для грабництва на Хвалінському морі. Яїцькі козаки дійшли з валуйськими й пішли на Волгу, маючи намір напасти розбоям на корабель, що мав пливати на Кизильбаські землі, а разом з тим погромити і царські буси, що йшли з Терка на Астрахань.

Ця ватага великоруського козацтва послала в 1637 р. на Дін своїх посланців, аж 57 чоловіка, кликати з козацьких донських городків „втайні“. Запорозьких черкас і Донських козаків“ на це грабництво. Заклик у Манічі, в Голубих та в інших козацьких городках, де були українські „черкаси“ мав успіх і дав бажані результати. Запорізькі

¹⁾ П. А. Кулиш. Матеріали для історії возєєдінєня Руси, т. I, ст. 290, 294

²⁾ Донскія Дѣла, I, ст. 700, 701.

³⁾ Акты Московскаго Государства, I, № 328, ст. 346.

⁴⁾ Донскія Дѣла, I, ст. 452—454;

черкаси та донці приєдналися до яїцько-воляцької ватаги й пішли разом грабувати на Хвалінське море, ідучи через верхні донські городки—Пяти-Пазы, Чир, Голубві, Стрельчєе, Паншино¹⁾.

Не дивно, що збільшені великим числом одчайдушних запоріжців, донці могли в 30-их роках братися до дуже ризикованих походів, таким був похід 1637 р., коли донці разом з запоріжцями взяли Азов. Важливий цей пункт взяли козаки великою мірою силою запорізькою Ригельман лишив нам доволі картанний опис, як саме запоріжці з'єдналися з донцями для того, щоб здобути Азов. Через польські утраски мусіло переходити в чужі краї аж 4000 українських козаків. Вони вирішили були іти в Персію, що воювала тоді саме з Туреччиною, й запропонувати Персії свої послуги. Але коли прийшли вони, простучи до далекої Персії, на Дін, то донські козаки, прийнявши дуже добре гостей, відговорили їх іти в далєку та непевну дорогу, а запропонували приєднатися до донців і замість перського походу вдарити на Азов, здобути його і, таким чином, дістати вільний прохід в Азовське та Чорне море. Запоріжці прийняли цю пропозицію, і в результаті в 1637 р. Азов був здобутий²⁾.

За Ригельманом виходить, що запоріжців в цьому ділі було більше, аніж донців, бо приєдналися до запоріжців тільки 3000.

Манічі на увазі наведе не горі свідчення Татари́н(ов)а про половецьку запоріжців у донському війську 1638 р., а також і великий приплив до Азова запорізького елементу за наступні роки, що показує на тягу запоріжців до Азова ми охоче припускаємо правдоподібність відомостей Ригельманових про число запоріжців та донців та що в здобутті Азова 1637 р. українське козацтво відіграло важливу, якщо не головну роль.

Великий приплив запорізького козацтва на Дін не сприяв і противного процесу—переселення чи переїзду донців на Запоріжжя та на Україну. Мажо, напр., такий яскравий та цікавий факт. В 1631 році півтори тисячі донських козаків пішли на Чорне море „воровать“. Коли вони поверталися додому, то їх не пустили на Дін турки, і довелось донцям вертатися не на Дін, а шукати притулку на Запоріжжі. Там їх прийняли добре і тисяча донців навіть там і лишалася, а додому повернулося тільки 500 чоловіка.

Ті, що лишилися в Січі, були свідками козацько-польського конфлікту. Король вимагав від запоріжців, щоб ті попалили всі свої струги, що ними ходили Чорним морем на турків. Довелось човни попалити, уряд мав намір спалити й ті човни, що ними приїхали на Запоріжжя донці, але самі запорожці не дозволили палити донських „стругів“. Пізніше, коли Литовський король замирився на п'ять років з турками, він послав на Запоріжжя кликати козаків „к себѣ в Литовские города на лежу“, і туди на королівський заклик пішли не тільки запоріжці, але й уся тисяча донців, що була в Січі³⁾.

Здобуття Азова з активною, якщо не головною участю запоріжців, додає ще більшої охоти українському козацтву йти на Дін. В кінці 1639 р. донський отаман Сидор Алфімов оповідав у Москві, що в Азові є запорізькі черкаси і весь час число тих прихольців збіль-

¹⁾ Донскія Дѣла, I, ст. 519—554;

²⁾ А. Ригельман. Op. cit., ст. 46—47.

Цю версію прийняли всі історики компілятори Донського війська: А. Поз. Броневський.

³⁾ Донскія Дѣла, I, ст. 337—342.

шубється¹⁾. Разом з донцями запоріжці твердо були готові боронити від турків та татар Азов. Коли ще в 1633 р. пішла чутка, що Кримський хан готується йти походом з сильним військом, Азовські козаки заявили, що вони „проти Кримських и Турських людей стоят готови“ і що „запогорские де черкаси с ними в совете за одно и их не подадут“²⁾.

Сидячи в Азові, запорізьке козацтво організовувало й далі експедиції на море або прилучалося до аналогічних донських експедицій.

В 1638 р. в Путивлі оповідав черкашенин Демко Федоров, що прийшов з Азову. Перед тим він брав участь у морському поході донців та запоріжців, у цьому поході було чимало народу—3000 чол. на 53 стругах. Ця ватага пограбувала Керч і після того козаки розійшлися. Більшість запоріжців повернулася до себе на „Литовську сторону“ допомагати Яцькові Острияновичі, а в Азов тимчасом повернулося півтори тисячі донців та 200 українців³⁾.

Взагалі треба зазначити, що запоріжці, ідучи чи-то на Дін, чи в 30-х роках спеціально в Азов, почували себе тільки спільниками, товаришами донцям, учасниками певної експедиції, а не постійним сталим тамошнім населенням. Раз-у-раз, як тільки кінчився похід або щось кликало їх на далеке Запоріжжя, вони легко та без жадного якогось вагання й ускладнення кидали Дін й поверталися додому. В 1625 р. донський отаман Олексій (раніш він був „Старий“) Старово оповідав у Москві, що „запорожских деї черкас нині у них на Дону нїт, которіе были, и тї пошли к себї на Запороги“⁴⁾. В-осени 1634 р. донський отаман Осви Лосев повідомляв Москву, що в Азові на той час не зосталося українців: „которые де Запорожские Черкаси были в Азове и тї всї пошли в Литву на выручку своим же Запорожским черкасам, потому что у черкас с Литвою битва“⁵⁾. Очевидно, українці на Дону почували себе скорше в гостях, союзниками, аніж проймалися глибоке донськими інтересами. Ініціативу можна помітити в запоріжців на Дону хіба тільки в походах та військових експедиціях, де власне часто, якщо не здебільшого, запоріжці підштовхували донців, за собою тягли їх. А коли брати нормальне співжиття, то запоріжці підлягали праву та звичаям Дону, але дуже часто лишали при собі свою окремішність і відрізняли себе від маси донського козацтва, тримаючися свого гурту. В 1623 р. московський посланець на Дону кн. Белосельський доносив Москві, що на Дону тоді мешкало чоловіка з 300 запоріжців та ще пришло із Запоріжжя 100 чоловік, але взявши на Дону човни, пішли вони на море, а ті, що залишилися на Дону в північних юртах, живуть окремо і в козацький круг не ходять.

Це, очевидно, ті запорожці, що приходили на Дін на промисел для організації військових нападів. Вони легко кидали Дін і при першій ліпшій нагоді чи то потребі верталися на Запоріжжя.

Є на Дону ще запорізькі черкаси,— доповідав Белосельський,— але вони вже давно осіли на Дону й у всьому підлягають волі Донського Війська. Проте й до цих черкас Белосельський відчував недовіру, і українців усунуено на той час, коли Белосельський від імени Москви вів з донцями переговори⁶⁾. Запорожець Олексій Шафран

¹⁾ Ibidem, ст. 935.

²⁾ Ibidem, ст. 602.

³⁾ Багал'яй Д. Очерки колонизации степной окраины Моск. госуд., ст. 159.

⁴⁾ Донскія Дѣла, I, ст. 236.

⁵⁾ Ibidem, ст. 431.

⁶⁾ Истор. Описание Земли Войска Донск., ст. 184.

в 1626 р. оповідав, що запоріжці ходять вільно на Дін, так само, як з Дону ходять козаки на Запоріжжя, „и живут сколько гдѣ хто хочет“. „А повелось де у них то з донськими козаки взетари.— додавав Шафран,— что меж себя сходятца и живут вмѣсте в одних куренях“¹⁾. Донський отаман Ханенев, що свідчив у справі про Шафрана, подавав надзвичайно цікаві відомості про те, що на Дону „у них ведетца: как з Дону пойдут на Днепр, а они атаманомъ сказываютьца, а на добродѣтели (?) ихъ челом бьютъ“, Дуже цікаву звістку подавав Ханенев про те, яким шляхом з Дону йдуть звичайно на Запоріжжя. Шлях цей лежав через Міус та Мох²⁾. Коли московський уряд в 1638 році, донитуювався в донського отамана Татарин(ова) про донські взаємовідносини з запоріжцями, то Татарин(ов) відповідав, що від запорізьких черкас донці „никакова дурна и роздратья не чаят“, навпаки запорожці донцям „во всем... им посямѣста были послушны“³⁾.

Звичайно, бувало й таке, що часами порушувався цей послух, але й непослух практиковано більше в сфері ламання військових постанов та організації різних „воровських“ виправ. Хоча, з другого боку, до нас дійшла з цих самих часів, що про них іде мова, звістка про черкаський бунт на Дону проти донської зверхности. Стався він у липнівку 1638 р. Отаман запорізьких черкас на Дону Матяш підняв цей бунт, вимагаючи відокремлення в Азові в окрему групу українців, організації там окремого українсько-козацького „городка“⁴⁾. Донцям довелося братися до радикальних заходів, щоб припинити цей небезпечний черкаський бунт, і донці „поговоря меж себя“, тоб-то цієї небезпечний черкаський бунт, і донці „поговоря меж себя“, тоб-то очевидно на військовому кругу, сами лише донці, не кличучи непосокірних черкасів прихильників Матяшевої партії, постановили вбити кірних черкасів прихильників Матяшевої партії, постановили вбити отамана Матяша убили полтїнем до смерти і вкинули в Дону“. На тому бунт і скінчився. Запорізькі черкаси знову стали в усьому слухатися Донського Війська, а отамани й козаки донські вирішили, „бухатися они похотят владеть собою і им де Войском молчат не будут і с ними управлятца“⁵⁾. Треба думати, що аналогічно, як оте становище запорожців на Дону, таке було й становище донців на Запоріжжі. Частина їх цілком асимільовувалася з запоріжцями, лишавши в себе дуже мало того, що характеризувало їх власне як донців, а частина, навпаки, жила на Запоріжжі ніби тимчасово, „ода якоїсь експедиції, виразно відрізняючесь від запорізького братерства. Цих донців не завжали навіть пускали до козацької ради на Запоріжжі. В 1657 р. донський козак Михайло оповідав, що був він на Запоріжжі і тоді саме при ньому був „у кошевого гетмана и у черни круг“ (рада), і Михайлові з товаришами-донцями „лучилось быть блиско кругу и слышетъ о чем у них тот круг был“⁶⁾. Існо з цих слів, що Михайла і товаришів його на Запоріжжі не вважали за повноправних членів товариства Січового, а тільки за гостей. Цим і пояснюється, що він не міг бути легально на раді, а тільки випадково мав змогу підслухати, про що там радилась.

¹⁾ П. А. Кулиш. Матеріали для історії возсоединенія Руси. т. I, ст. 200.

²⁾ Ibidem, ст. 294.

³⁾ Донскія Дѣла, т. I, ст. 706.

⁴⁾ Матяш учал было бунтовать і Войска было слушать не учали і учали у них (запорожскі черкаси у донців) прощать города в Азово особливо и наряду и хотѣл было он владѣть и жить особно“. Донскія Дѣла, I, ст. 706—707.

⁵⁾ Ibidem.

⁶⁾ Донскія Дѣла, V, 253.

Маючи в своїх руках Азов, донці з українськими козаками мусіли що-разу сподіватися нападу спільного турецько-татарського війська, щоб відібрати в козаків їхній цей, татарський город. Папружено стежать козаки з Азова та з Дону за татарами, готові кожну хвилину відбити їхній напад. Навіть переймають козаки в татар ініціативу військового нападу, продовжуючи таким побитом і в 40-ві роки морські експедиції, що організували їх у попередні десятиліття XVII ст. В 1640 р. організують донці великий морський на турків похід і висилають на море 37 стругів. Козаки зустрілися з великими турецько-татарськими силами на морі; вороги козацькі мали 80 великих каторг та 100 дрібних суден. Порівнюючи невелика козацька сила билася вперто та довго, аж три тижні, і козакам пощастило захопити 5 каторг, але кінець-кінцем козацькі струги татари потопили і козакам довелося вертатися додому, в Азов, сухим шляхом пішки¹⁾. В офіціальних донського та московського походження звістках про цю велику експедицію ми не знаходимо безпосередніх вказівок про участь у ній українців, але жодного сумніву не може бути про те, чи були там українці, чи ні.

Того-ж таки 1640 р. ми знаємо й інші морські експедиції донського козацтва, де українці були або активними учасниками, або навіть організаторами та керівниками, і це цілком певно промовляє, що у великому морському поході донців брали активну участь і українські козаки.

В червні 1610 р. посланому на Дні воронізькому синові боярському Парфену Рукіну оповідав донський козак Ортемей Єсауловський, що донські козаки пішли були на Чорне море на 23 стругах, маючи в себе за отамана „Гунку Черкашенина“. Козакам не довелося навіть вийти в море, бо в гирлі на морі стояло 40 турецьких каторг і пробитися крізь таку силу козакам було абсолютно неможливо, отже довелося їм вертатися після кількох сутічок, захопивши татарських язиків²⁾. У цій спробі вийти на море з Дону бачимо українця „черкашенина“ Гунку на чолі, треба думати, що й серед козацтва були українці. Мавмо звістку й про іншу також у цьому 1640 р. спробу морського з Дону походу з участю українців. На чолі цього походу на 12 стругах, тоб-то, порівнюючи з попередніми походами невеличкого, стояв донський отаман Гамофій Яковлев. Основне завдання цього походу було навіть не грабінництво, не „яциунг“, а здобуття язиків. Яковлев щасливо бився з татарами і, здобувши язиків татарських, повернувся назад в Азов на 7 стругах, а решту 5 стругів, очевидно з українським козацтвом, послав далі на Чорне море, на чолі з отаманом Миськом Тараном або Черкашенином, щоб вони здобули ще „турських людей“. Таранові з його черкасами також щастило; він напав на турецький город Рязу, узяв там потрібні йому язики і збрався вертатися на Азов, але в гирлі заступили дорогу їм турські каторги. Козаки зішлись були проти Очакова з 5 ворожими каторгами та з 12 півкаторгами. Протиставивши їм своїх п'ять стругів було немислимо, і козаки мусіли тікати на Дніпрове гирло. Але на цьому не скінчилися пригоди бідлашних козаків. У Дніпровому гирлі стояв з 1000 чол. „польських і литовських людей“ якийсь „Литовской полковник“ Душинський. Козаки просили в Душинського, даючи йому подарунки, дозволу перебути там, поки стане вільна від турків до-

рога. Душинський, прийнявши подарунки, теж просив козаків, щоб вони віддали йому їхні човни, і коли вони на це не пристали, то, розсердившись, повідомив про пробування козаків Очаківського пашу, той навіть не поиняв віри цьому повідомленню, мабуть, давно було, що турків сновідає про козаків „литовський“, можливо навіть що й козацький полковник. Душинський прислав тоді до паші в Очаків заручників на доказ правдивості свого повідомлення, і тоді турки пішли на козаків Миська Тарана. Козаки попали в лешата—з одного боку були турки, а з другого—на дрібних човнах, числом більше як сотня, Душинський з своїми людьми. За таких обставин зрозуміло, що козаки розбито, а самого Миська Тарана вбито³⁾. Частину козаків взято в полон, пізніше д-кому з них пощастило вийти з неволі та розповісти про всі ці нещасливі пригоди.

В 1611 році мавмо об'єднаний сухопутний похід на Крим донців та запоріжців. В січні донці послали з Азова 300 чоловік свого війська та спільників тимчасових своїх, татар Азамата-мурзи Мансурова, проти кримчаків. На Кримському степу до цього війська приєдналися запорізькі козаки і, об'єднавшись, ходили козаки на Перекоп. Там стояла кримська а застава з 12-ма мурзами. Битва, що тут розпочалася, була нещаслива для козаків. Мали „відсиджуватися“ козаки від кримців три дні й три ночі, але врешті таки відсиділися й повернулися до Азову. Запоріжці пішли на Січ, забравши з собою усіх поранених, в тому числі й донців, ваяли навіть тяжко пораненого свого спільника Азамата-мурау⁴⁾.

У квітні 1642 року донські козаки з наказу Московського царя покинули Азов, що п'ять років тому здобули. Втрата цього важливого для козаків здобутку не припиняла морських виїздів донців з запоріжцями.

У квітні 1645 року на Чорне море вирушав донський козак на 31 стругах, маючи на чолі отамана Олексія Старова та запорізьких черкас, на чолі з запорізьким полковником Сулимом (очевидно, Сулимком). На морі приєдналися ще запоріжці на 30 човнах, а пізніше до них із Запоріжжя ще прийшло 20 козацьких човнів, отже нових українських 50 човнів було в цьому поході, не рахуючи тих українців, що вирушили разом з донцями безпосередньо з Дону. Цей першій відділ донців та українців порозумілися, що будуть воювати під Керчу (і підуть також на Азов з тим, щоб на Петра вже повернутися⁵⁾). Даліших подробиць про цю експедицію ми не маємо. В жовтні того-ж таки 1645 року під Азов з моря прийшло з 30 човнів українських козаків і напали на Азов, руйнуючи та грабуючи оселі. Ці запорізькі черкаси, організувавши напад на Азов самостійно і на власну руч, уже з-під Азова „сослались“ з донським військом, щоб воно дало їм поміч. Донці охоче прийняли той заклик і пішли також воювати Азов. Облога Азова не дала блискучих якихось наслідків, козакам не пощастило, як то було раніше, взяти город, але підчас штурму вдавалося навіть окремим відділам українського козацтва вдправитися в самий Азов і деякий час його спустошити. Цей напад правив до гострого „размир'я“ татар з донцями, і Кримський хан послав свого пашу з військом на козацькі юрти, і донцям довелося, правда успішно, відбиватися від татар⁶⁾.

¹⁾ Ibidem, ст. 251—254.

²⁾ Ibidem, ст. 120.

³⁾ Ibidem, ст. 742, 744.

⁴⁾ Ibidem, ст. 742.

¹⁾ Донск'я Дѣла, т. II, ст. 40.

²⁾ Ibidem, ст. 44.

Хмельниччина, що так глибоко сколихнула українське козацтво й цілу Україну, розуміється, глибоко відбилася на українсько-донських відносинах. Відносини поміж Україною та Доном за часів Хмельниччини ми розглядаємо окремо, а тут тільки зазначимо, що спільні виправи, спільні військові експедиції українців та донців бували й у 60 р.р. XVII ст., за Хмельницького вже, тільки без його участі та згоди. Ті українські козаки, що приходили на Дін в часи Хмельницького, були з того козацтва, що не було зв'язане організаційно з новим урядом козацької держави. Це були свавільні козацькі купи, яких тепер розвелось ще більш, аніж було до революції Хмельницького, і участь їхня в донських експедиціях була виявом їхнього основного промислу військового добичництва, отого характерного, мовляв по-донському, шукання собі „зипунів“.

В березні 1653 р. Московський цар писав на Дін, що йому стало відомо про те, що на Дін безперестанку приходять запорізькі черкаси, і про те, що донці з тими черкасами збираються йти знову воювати Азов. Цар суворо забороняє робити таку експедицію, щоб не викликати „ссори в нелюб'я“ межі Москвою та Туреччиною¹⁾.

Як і раніше, ці заборони не могли стримувати козацтво, і в 1655 р. Валуйський станичний отаман Іван Савін повідомляв Москву, що донці поробили для морського походу на Крим 40 стругів, а крім того на Дін човнами прибуло 1000 запорізьких черкас, і разом донці з українцями збираються йти на море²⁾. Мабуть, це і є той спільний морський похід донців та запорізьців, що відбувся в 1655 р. після Петра на 43 стругах, по 50—70 чол. на кожному струзі, всього 3000 чоловіка. На чолі цього походу стояв донський отаман Павел Чесночкін, а „черкаси“.—Іх було 700 чоловіка за отамана собі мали якогось Вергуна чи Дергуна³⁾.

Восени 1657 року донці приїхали на Запоріжжя, пропонуючи разом йти на Крим. Запоріжці охоче прийняли ту пропозицію, і „тогчас“ пішли кінним сухим шляхом 1.500 чоловіка та водою—4.000. Військо це йшло два дні до Іслам-городка і недалеко від нього один з запорізьців передався до татар, і повідомив їх про козацькі плани, і тому козаки визнали за краще повернутися на Січ, куди з ними поверталися й донці й зоставалися там тижнів зо два.

III. Колонізаційний рух української людності на Дін. Пограничні українсько-московські та українсько-донські відносини.

В історії України колонізаційні процеси відобрають увесь час помітну роль, створюють мало не головний зміст історичного розвитку даної спож. XVII століття особливо наповнене інтенсивною колонізацією. На початку століття колонізуються південні степи Правобережжя та незаселені пустині Лівобережної України, в кінці 30-х років виникає потужливий рух далі на схід; цей рух збільшується за Хмельниччини, потім слабне для того, щоб в нещасливу Дорошенкову епоху, в 70-ті роки, вибухнути з новою силою. В наслідок цього на ціле століття розтягнутого колонізаційного руху виникає опанування великої території українським етнічним елементом—Слобідської Ук-

раїни. Територія Слобідських козацьких полків в XVII ст. з городами Сумами, Лебединем, Харковом, Острогожськом та іншими глибоко заходить на схід аж до Дону¹⁾. Ще козацькі літописці говорили про Дін, як про межу української колонізації в цей час. Самовидець пише, що „аж до Дону“ „козацьким кордоном“ заселяються Слобідські міста²⁾. Так само і Граб'янка зазначає про межу: „люди безчисленні на сю сторону Дніпра... і далі за границю у Велику Росію, пустивши многі пусті землі даже за ріки Донець і Дон великими городами і селами густо населили“³⁾.

Колонізаційне просування української стихії на р. Дін мусило поставити її перед стихією донського козацтва, і тут мали скластися якісь нові відносини. Насамперед помічавмо, що вихідці з України простують далі з Слобідської України на територію донських козацьких городків, хочуть писатися в козаки донські і клопочуться про це перед московською владою в особі воявод пограничних городів. В 1616 р. до білгородського воеводи прийшли з Литовської сторони—а городка Бобріка—Стенька Омелянов та з городка Галача—Клишко Прокопов і з ним з різних інших українських городків 68 душ черкас⁴⁾.

Прийшли вони з твердим наміром служити московському цареві і просили, щоб їх було відпущено річкою Дінцем на Дін до донських козаків. Воевода дав їм тимчасом притулок та їжу й послав у Москву запитати інструкції, що робити супроти цих черкас⁵⁾. Незабаром прийшов від царя дозвіл на те, щоб цих черкас пропустити на Дін, видати їм грошей та провіанту—по 2 рублі, по 2 четі борошна жатинного, по осьмни крупів або „толокни“ (цутрі) на душу, велено було видати їм пороху, оливи та ще царського жалування видати по 3 руб. кожному⁶⁾. З приводу цієї справи виявилось, що на Дін просилося не тільки оцях 68 чоловіка, а й ще п'ять тисяч українців. Одночасно з своїм розпорядженням про дозвіл пропустити на Дін отих 68 чол. цар давав білгородському воеводі інструкцію щодо переселення українців на Дін взагалі. Рекомендувалося воеводі відповідати українцям, що стояли в числі 5000 чол. та ждали пропуску, що немає на пропуск царського дозволу. Якби-ж вони покликалися на те, що адже-ж 68 чол. перед тим пропустили, то треба було на це говорити, що їх пропущено, азнаючи на мале число, а до пропуску великої маси людей доводитися ставитися з більшим застереженням та обережністю. Велика маса українців, що хотіла пройти на Дін, викликала у московського уряду досить сильне побоювання, і цар наказував білгородському воеводі вибрати з торгових людей якогось чоловіка „добра й досужа“ і послати його ніби для торгівлі в ті Литовські городи, де ті черкаси були в зборі. Цьому агентові треба було дати доручення прислухатися до всяких вістей і разом з тим вести агітацію серед черкас, хочах іти на Дін, щоб вони того не робили, бо немає на те царського указу і немає навіть суден, щоб можна було-б вирядити таку силу народу на Дін⁷⁾.

¹⁾ Д. Багал'їй. Очерки колонізації степної окраїни Московського государства, ст. 302.

²⁾ Самовидець, ст. 233—234;

³⁾ Граб'янка, ст. 171;

⁴⁾ На чолі 7-х десятків Омелянова стояли десятники, крім Омелянова, що Михайло Іванов, Іван Прокофьев, Петро Данилов, Костянтин Васильев, Трохим Кондратьев, Іван Данилов.—Донські Дѣла, III, 652.

⁵⁾ Донські Дѣла, II, 704—705;

⁶⁾ Ibidem, ст. 810—811;

⁷⁾ Ibidem, 814;

¹⁾ Донські Дѣла, т. IV, ст. 608.

²⁾ Ibidem, ст. 648.

³⁾ Донські Дѣла, т. V, ст. 27.

На-весні 1646 р. поза Курськ ішов отаман Андрій Покушалов „со многими вольными людьми и с Черкаси“, по дорозі до Покушалова приставала місцева людність, отже всього набиралося аж 1070 ч., вони пройшли повіті Путивльській, Рильській та Курській, маючи на меті прийти на Дні, доставши від царя дозвіл осісти там. Туди й прийшов Покушалов з своїми людьми в кінці квітня, ставши в с. Дєвці. По дорозі воронізький воевода, до якого він приїздив, розпитував Покушалова, хто з ним іде і чи немає серед його людей черкас. Покушалов відповів, що в нього здебільшого вольні люди з Рильська, Путивля й Курська, але єсть і черкаси, тільки їх небагато. Ми думаємо, що саме воеводина запитання про черкас говорить про звичайність та масовість просовування українців на Дні у ті часи¹⁾. Люди Покушалова дістали дозвіл на те, щоб зостатися на Дону, й одержали царського жалування по 5 рублів на чоловіка²⁾. В тому-ж травні місяці білгородський воевода ки. Хілков повідомляв царя, що в Білгород з Олешні з Литовської сторони приходило 50 чол. черкас і Тимошкою Пушкарем на чолі, маючи листа від Олександровського (очевидно, Лубенського) намісника Яна Козловського, осадці тимошнього. Черкаси заявили Хілкову, що вони хочуть служити цареві, але Хілков доставився до них підозріло, бо черкас ішло тоді сила силена³⁾, і виникло цілком законне й виправдане побоювання, щоб від них не трапилось „всякого дурна“. В листі, немов-би паспорті-перепустці на прохід у Московські землі, намісник-осадця Козловський писав, що черкаси з Тимошем Пушкарем ідуть служити московському цареві, аачувши про його похід на Крим. Цар наказав людям тих прийняти, видати їм по 2 рублі на чоловіка й відіслати на Дні⁴⁾.

У серпні 1646 р. воронізький воевода писав царю, що у Вороніж приходив донський отаман Іван Каторжний, кажучи, що до нього звернулося тут таки 23 черкас, що прийшли з Литовських городів, просячи дозволу йти на Дні. Каторжний прийняв це прохання і сам ударив чолом цареві про дозвіл черкасам піти. Воевода відпустив черкас, і вони вирушили з Каторжним на Дні⁵⁾.

Наші джерела взагалі дають надто багато матеріалу про рух української людності на Дні в р.р. 1616—1647. В своїй історії заселення Слобожанщини акад. Д. Багалій встановлює три моменти, коли колонізаційний потік українців на Дні в XVII ст. доходив особливої сили, це 1638 р., 1651 та третій 1679⁶⁾. Про колонізацію Дону українською етнічною стихією ми мусимо трохи змінити ці дати, і ведучи тепер мову про колонізаційні хвилі з України на Дні, що з'явилися відгомонам невдач козацько-польської боротьби кінця 30 р.р. XVII ст., мусимо підкреслити другу половину 40 р.р., саме оці 1646—47 р.р., коли інтенсивність руху на Дні досягає високого дуже рівня. Українці йшли масами з різних городів України, багато приходило недавніх поселенців з близької Слобожанщини, багато йшло з пограничних з Московськими степами українських городів, але чимало було вихідців і з України Західньої, Задніпрянської, також і з Сіверщини. Нестриманям

¹⁾ Ibidem, ст. 818—819;

²⁾ Ibidem, ст. 828—829;

³⁾ „Многие до . . . черкасы из Литовские стороны“, — писав Хілков царю, — идут тебе, государь, служить“.

⁴⁾ Донскія Дѣла, II, 863-864; 861-808;

⁵⁾ Ibidem, ст. 927-928;

⁶⁾ Д. Багалій. Очерки, ст. 802;

потоком йшла ця людність, гуртуючись на прикордонних степах у великі ватаги, добиваючись тут у пограничних воевод перепусток, щоб перейти на Дні, і одночасно з тим, як побачимо ми це згодом, справляючи свою енергію на грабіжництво та всяке инше непевне „воровство“. Навіть небезпека від татар у степовій дорозі, оте осіляючись в думках степово безпідляти чи безхліб'я не сминило маси колоністів. В травні 1646 р. на Дону чули, що з Запоріжжя йшли на Дні черкаси чоловіка 400, в дорозі на них напали татари й поодбврили в них коні, але донці знали, що вони „де и пѣши на Дон придут, а назад в Запорогя не воротятца“¹⁾.

До нас дійшли поручні записи „вольних людей“, що їх набирали в українних Московських городах воеводи й відсплали на Дні, щоб поповнювати козацьку силу. Серед тих вольних людей більшість російського, але чимало й українського елемента. Іноді в цих списках неможливо встановити національну приналежність їх, тим паче, що призваща записувано здебільшого по батькові, та ще й на московську форму. Отже, і наші помічення щодо українців, які переселялися на Дні в 40 р.р., мимоволі мають бути неповні та зменшені. Українці, що переходили таким способом на Дні тим самим рвали з своєю попередньою батьківщиною, мали на Дону уже освоюватися або зоставатися там довший час. Складали вони присягу московському цареві, даючи оті поручні записи, де урочисто обцяли не переходити вже на бік ворогів Московських і сусідів їхніх— „я в Крим, и в Литву, и в инне государство не отъѣхать“²⁾. Зустрічаємо раз-у-раз українців серед вольних людей, що дають поручні записи і йдуть на Дні. В травні 1646 р. група з дев'ятих українців з сотником Марком Андрієвичем сином Черкашенином— „всѣ вольные охочие люди одного городка Литовского з Ромны города“ поручилися на вірність цареві й вийшли на Дні³⁾.

Тоді ж вийхав другий десяток на чолі з Григорієм Пахомовим з „Литовського Богуславья города“. В його десятку було двоє з Черкас, четверо— з Ромни та по одному з Корсуня, Глухова і Рильська⁴⁾. „Всѣ есмь. — писали вони про себе, — вольные разных зарубешних Литовских городов охочие люди донской служби“⁵⁾. В інших десятках бачимо Клима Ковала з Новгородка Сіверського⁶⁾. В червні іде на Дні неповний десяток з 8 душ українців— із Зінькова, Галача, Змиггорода (Змієва?), з Козниці (?), з Жижєва (Ржищева?) та ин.⁷⁾.

В червні 1646 р. зустрічаємо десяток українців, що йдуть на Дні „вольные охочие Литовского Полтавца города“⁸⁾, другий десяток українців з Олешні, з Чигирина, з Миргорода, з Галача кілька душ, з Боровця (?), якийсь Іван Жук з „Торжова города“⁹⁾, з Лохвиці іде десяток на чолі з Прокопом Ходуном¹⁰⁾, — так само десяток з Галача з десятником своїм Прокопом Ігнат'євичем сином¹¹⁾, десяток Омеляна

¹⁾ Донскія Дѣла, III, ст. 9;

²⁾ Донскія Дѣла, II, 933, 935 et passim;

³⁾ Ibidem, ст. 1015;

⁴⁾ Ibidem, ст. 1015;

⁵⁾ Ibidem, ст. 1016—1017;

⁶⁾ Ibidem, ст. 1019;

⁷⁾ Ibidem, ст. 1023;

⁸⁾ Ibidem, 1025;

⁹⁾ Ibidem, 1028;

¹⁰⁾ Ibidem, 1028;

¹¹⁾ Ibidem, 1030;

Королькова з виходцями з Рабного та з Ромна¹⁾, десяток Івана Малого з виходцями також із Ромна та ще з Лохвиці²⁾.

На чолі десятків вольних людей, що осталися жити на Дону в 1647 р., можемо здогадуватися про український елемент з означення „черкашенином“ десятника групи. Так зустріємо десятника Марка Черкашенина³⁾, десятника Андрия Черкашенина⁴⁾, зустрічаємо ще означення, прикладене й до простих козаків, як от, напр., козак Данило Черкашенин⁵⁾, або в десятку десятника Гарасявки Черкашенина мавмо козака Ваську Черкашенина⁶⁾ та т. д.

Поруч з тими черкасами, що давали поручні записи, мавмо ще й групу українців, приєднаних до них, що таких записів не давали. В реєстрі вольних людей, прибулих на Дін; вони так і називаються: черкасы без записей. Знаємо про десяток десятника Лазаря Жалєва⁷⁾, десятника Андрия Кобавина та десятника Лазарка Соломивина⁸⁾.

В січні 1647 р. було прибрано на Дін „вольних людей на Воронежъ и в Козловъ и Литовских городов“ аж 3.205 чол.⁹⁾

Всім оцим новоприбраним на Дін людям давано царське жалування і зброю. Ті, що не мали своєї зброї, діставали по 4 рублі на кожного і по самопалу, а ті, що мали свої самопали, діставали на кожного по 5 1/2 рублів¹⁰⁾. Українців завжди виділяли з загального гурту прибраних людей, гуртуючи їх в окремі десятки та відокремлюючи иншим способом, напр. читаємо, що прибраним на Дін людям „по уговору государева денежного жалования дано дватцати человекам по четыре рубли человеку без поручных записей, потому что они Черкаси“¹¹⁾. На превеликий жаль, наші джерела не дають змоги визначити цифровим способом силу колонізаційного потоку української стихії, підрахувати число українців, що поповнили в XVII ст. собою лави донського козацтва. Пригадаймо тут ще раз те, що з яшого приводу ми вже наводили, а саме, що на Дону в 30 р.р. число запорізького козацтва та взагалі українського елемента становило половину всього козацького населення — 10.000 справжніх донців та 10.000 запорізьких черкас¹²⁾. Число донського козацтва ввесь час хвталося. В 1614 р. однісуючи до Москви, донці подавали невелике загальне число козаків на Дону — всього лише — 1898¹³⁾. Шаніше зустрічаємо ми цифри значно більші. В 20 р.р. за відомостями, що їх діставав для Москви кн. Белосельський, на Дону всіх козаків з верхніми

1) Ibidem, 1040;

2) Ibidem, 1042;

3) Донская Дѣла, III, 343;

4) Ibidem, ст. 352;

5) Ibidem, ст. 353;

6) Ibidem, ст. 627;

7) Ibidem, 646;

8) Ibidem, 647;

9) Ibidem, 658;

10) Ibidem, 591, 610;

11) Ibidem, 647;

12) Про майже половину число українських виходців на Дону в кінці 20 р.р. XVII ст. свідчать і слова московських до Туреччини послів, які говорили, що на Дону живе „столько русских людей, сколько литвы и черкас и татар“. (Истор. Опис. Земли Войска Донск., ст. 211). Але це свідчення намісно перебільшене, щоб зняти з Московського царя відповідальність за турецькі походи донського козацтва.

13) „Нас холопей теперь на Дону тысяч восемьсот и восемьдесят восемь.“ — П. Краснов, ст. 21.

городками було разом 5000¹⁾. В 1638 р., як ми уже знаємо, було їх аж 20 000, рихуючи половину на українських виходців, що частина їх пробувала на Дону тимчасово і легко могла перейти на своє Запоріжжя. В 1641 р. козак Онуфрій Кожухов оповідав, що в Азові отаманів та козаків буде з 1.000 чоловіка та ще, крім того, татар та болгарів з 500, а на Дону в усіх козацьких городках тисяч сім або вісім²⁾. Цифру козаків у Азові того-ж таки 1611 р. разом з татарами та українцями називав трохи більшу валуйський станичний отаман Томіла Бобирьов³⁾. Котошіхін визначає число донського козацтва 1666—1667 р. в 20.000 чоловіка⁴⁾, а 1673 р. станичний отаман Алексей Бремекін визначав число донського козацтва понад 10.000 чол.⁵⁾

Звичайно всі ці цифрові дані, що визначали їх „на око“ люди, зовсім невідготівані до таких обчислень, далекі від будь-якої точности, і можемо ми їх приймати тільки як правдоподібні. В усягому разі, число понад 3000 новоприбраних козаків, серед яких чимало було українців, становило значну частину донського війська.

І не тільки в 40 р.р. бачимо приплив на Слобідське пограниччя української людности, суче вона й у 50 р.р., тоб-то в роки, позначені Хмельниччиною. В червні 1655 р. валуйський воевода Феофілатъев писав до Москви: „на Валуйку приходят из Острогского черкасы для работы кормица и на ниняхъ украинских городов Русские люди и черкасы . . . а с цареворисовского . . . городища приходят на Валуйку черкасы многие люди безпрестанно из хлѣба и для работы и всяких дѣл“⁶⁾. Аналогічні факти мавмо й з кінця XVII в. Історик релігійного розколу на Дону, В Дружинин, мав у своїх руках цікаві „растроеныя рѣчи“ донских козаків, що йшли з Дону на Запоріжжя в 1685 р., і серед тих козаків зустрічаємо такі біографії, як ото: „Оска Алексѣев... родился в Тарновкѣ за Днѣпром... пошел на Дон своею охотою зяпуи добыти в прошлом в 193 году, и был на Дону недѣля с три, работал на найму“⁷⁾.

У названого історика склалося навіть вражіння, що „большую часть населения Донских городков составляли черкасы“⁸⁾. Трудно говорити про українську більшість на Дону в XVII в., але про велике та позитне число українського елемента безперечно говорити можна. З цих людей, що товклися по українних московських городах, значна частина попадала на Дін, збігшуючи там українську стихію.

Ведучи мову про колонізацію Дону українцями в XVII ст. ми повинні розрізняти тих українців („Запорізьких Черкас“), що на Дін приходили для добичництва, допомоги та взагалі на козацьке гостювання, і оці елементи, що ми про них зараз говоримо, що переїздили на Дін зовсім, переселялися туди, ціком зливаючись з корінною донською людністю, переймаючи її звичай, хоч своєю чергою передаючи донському козацтву й свої приналежності та рештки свого українського побуту. Елементи першого порядку, це була нестала донська людність,

1) 1623-1625 р.р. Савельевъ. Трехсотлѣтіе... ст. 15; Донскія Дѣла, I ст. 235.

2) Донскія Дѣла, II, 125;

3) Ibidem, 103;

4) Котошіхін. Повѣствованіе о Россіи. СПб, 1882, ст. VIII, 82.

5) „Литя до в войску козакон в сборѣ близько 10.000, а какъ всѣ будут с Хопрн и с Медвѣдница и в то де время будет больше и 10.000“. В. Г. Дружинин. Раскол на Дону в концѣ XVII вѣка. СПб, 1889, ст. 18.

6) Донскія Дѣла, V, ст. 9.

7) В. Г. Дружинин. Раскол на Дону в концѣ XVII вѣка, СПб, 1889, ст. 10.

8) Ibidem, 34;

кидали Дін, коли потреби запорізького життя клякала їх додому, почували себе на Дону за гостей, елементи другого порядку органічно впліталися в життя донського козацтва, асимілювалися з ним, і справді були колонізаційною хвилею українців на Дону.

Разом з припливом на Дін запорізького козацтва на тимчасове добичництво, а української людности на постійне життя, помічавмо і прихід на Дін людей з Польської держави, здебільшого українців, а почасти і з горішнього Білоруського Дніпра, з Могилівщини, щоб провадити з Доном торг. На-весні 1646 р. коли ото Московський цар дозволив охочим людям іти на Дін, туди просвілися піти й різні торгові люди. До Путивльського воеводи звернулися Литовські торгові люди, що приїздили в Путивль з „хлібними и со всякими запаси, и с вином, и з аельм, и с свинцом продажним“, б'ючи на царське ім'я чолом, щоб їх одушено було з Путивля на Дін, заборонивши тільки польським і литовським людям провадити торг вином, а решту товарів давши дозвіл торгувати ними¹⁾. Московський уряд прихвально ставився до такої торгівлі, накладаючи лише своє veto на заказані товари — вино та ще тютюн. Застерігав собі уряд московський право цильного контролю за торговими людьми, — що йшли на Дін — литовськими, і польськими купцями та купцями-черкасами, вимагаючи, щоб кожного разу воеводи давали знати в Москву про перехід до козаків таких людей²⁾. Також у цій справі просив у царя інструкції білгородський воевода, що перед тим був не пропустив на Дін кунців литовських з Могилева. І йому роз'яснив цар справу так, як це зробив перед тим Путивльському воеводі³⁾. І пізніше, в другій половині XVII ст., кунці з Слобідської України їдуть на Дін торгувати. В 1688 р. в царській інструкції Харківському воеводі Семенові Дурново читаємо: „а которіе люди въ Харькова похотят ѣхать на Дон для своих торговых промыслов и Семену Дурново велеть тѣм людям бить челом великим государям“⁴⁾.

З кінця XVII ст. маємо факти про торгівлю донців з Слобідською Україною. В 1685 р. Мишка Федоров, що йшов з Дону на Запоріжжя і був зловлений, оповідав про себе, що він родом з Чугуєва, а на Дін зайшов з донським козаком, що „приїзжал в Чугуєв для рыбных продажв“⁵⁾.

Оці різноманітні хвилі людности, що котилися з України на Дін чи то для сезонного степового добичництва, чи то для військової експедиції, чи то йдучи через Дін з татарської неволі, чи навіть з сві-

¹⁾ Донскія Дѣла, II, 784—786;

²⁾ Ibidem, 855, 862—863;

³⁾ Ibidem, 861, 865—866;

⁴⁾ А. П. Багал'я. Матеріали для історії колонізації и быта степной окраины Москов. гос. I, ст. 152.

⁵⁾ Що-ж до питання про донську колонізацію на Запоріжжя, то її ще важче вкласти чи то в цифри, чи якимсь иншим реальним способом визначити. Приходьки з Дону на Запоріжжя були або недовгі гості, або зовсім заимілювалися з українським козацтвом. Принаймні ні в мові, ні в антропологічному типі у нащадків запоріжців не знайдено будь-якої помітної великоруської частини. Але, що виходило з Дону на Запоріжжя було чимало і що ця людність швидко зливалася з українською стихією, про це свідчить існування з XVII ст. на Запоріжжі, донського зуреня, а також поширене на Запоріжжі, на Гетьманщині та на Слобожанщині прізвище: Донець, Донський та ин. Наведемо кілька прикладів: Донець — козацький полковник за Хмельницького, що приводить в 1649 р. польсько до Хмельницького посольство із Звягля (Dziądzus drogą do Wojska Zaporożskiego. Zrządła do dziejów Polkich, wydawane przez M. Grabowskiego i A. Przoziłzieckiego, t. I, Wilno, 1843, ст. 4). Жадан Донець — сотник Орловської сотні Чигиринського полку 1649 р. (Рєєстра всего Войска

домем бажанням осісти та закріпитися на землі Війська Донського, як на своїй власній, чи то, нарешті, ради торгу, чималою своєю частиною справді осідали на Дону, робилися його тубільцями⁶⁾. Наведемо кілька прикладів такого старожильства на Дону людей, що виходили з України.

В 1649 р. в Москві „иноземец черкашенин Турской полоненик Ондришка Крыловской“ оповідав про себе, що сам він запорізький козак, звідти пішов був на Дін, і там служив з донськими козаками років десять. В 1612 р. на Дін прийшли „Турекія из Азову и Крымскія воинскія люди“, прямуючи на московські землі, татари перетяли їм дорігу, і в тих боях з татарами був тяжко поранений аж у чотирьох місцях сам Криловський. Татари взяли його в полон, продали в Царгород, і там також і на каторзі мордувався Криловський сім років, аж поки не втік і не дістався до Москви. Криловський, очевидно, цілком уже освоївся на Дону і просив у Москві допомоги на те, щоб повернутися на Дін і продовжувати там службу⁷⁾.

В другій половині XVII ст., в 1666 р., гетьман Бруховецький одсилає до Москви кількох заарештованих „пльтовсьятелей“, непевних всяких людей, що підбурювали народні маси. Між цими людьми був якийсь донський козак на ім'я Максим Логінов з дуже цікавою біографією. Сам родом з Білоруси, з Орші, син міщанина, він 30 років перед тим утік від батька на Запоріжжя, а звідти прийшов на Дін років більш як 20 тому. В 1664 р. Донське Військо послало його на Запоріжжя з листом та калмаками до запорізького кошового отамана Ів. Сірка. З якихось причин Сірко листа не прийняв, а Логінова відіслав до гетьмана Тетері, де його заарештовано, а після того якось попався він до рук Бруховецькому. Логінов був далеко не подорожньою особою, близькою до запорізького козацтва, що довгі роки проживав на Дону і встигла там цілком акліматизуватися⁸⁾.

А от іще один приклад — також донський козак Андрюшка Семенов син Шумейко Черкашенин. Як і коли попав він на Дін, ми не знаємо, але грав там покаану роль — був отаманом над черкасами. Бувши в Азові, він попався татарам у полон, був одісланий в Царгород, де пробув шість років у неволі, з неволі викупився за 300 талларів і повернувся знову на Дін. На Дону, як сам про себе пише він Московському цареві, він мав свої струги, маючи під своїм началом тих українців („черкас“), що жили на Дону, і з ними ходив на море⁹⁾. Цей Шумейко, дарма, що, як черкаський отаман, нагло відокремлений від донців, дуже міцно зв'язаний з Доном, організував там суїнобудиництво, бо з нього був добрий майстер човнів. Отже, в 1662 р. Московський уряд признає Шумейка „для судового дѣла донских стругов“ і дає йому та його товаришам царське за це жалування¹⁰⁾.

Запорожского, VIII). Степан Донець — військовий осаул 1663 р. (А. Ю. и З. Р., т. VII, ст. 345). Фесько Донець — Галяцький полковий сотник 1672 р. (А. Ю. и З. Р., т. IX, ст. 910). Іван Донець — Котельнянський мешканець (А. Зварницький — Істочники для історії Запорожських козаків, т. I, ст. 139). Макар Донський — Запорожський козак (Ibidem, ст. 181). Степан Донський — зуринний отаман на Запоріжжі (Ibidem, ст. 604—605) та т. д.

¹⁾ Донскія Дѣла, IV, ст. 193—196; 205—207.

²⁾ Дружинин. Раскол на Дону, ст. 10.

³⁾ Акты Ю. и З. Р., VI, ст. 85.

⁴⁾ Донскія Дѣла, V, 914—915.

⁵⁾ Ibidem, ст. 947—950.

Треба ще тут сказати про ту людність, що почувала себе однаково добре й на Дону, і на Запорозжі, переходячи то сюди, то туди. В 1664 р. московське військо піймало Ортюшка Заїку, і він на допиті про себе оповідав, що зайшов був на Дін з московським військом („з салдатах“) і лишився на Дону, проживши там два роки, він втік в Азов, але звідти через три роки повернувся, принісши з собою цінну звістку про похід азовців. Через два роки знову Заїка з донськими козаками пішов у Київ, звідти повернувся на Дін, анову утік у Азов і, повернувшись з Азову, утік у Литовську землю. Кінець кінцем Заїку заарештовано у Воронежі¹⁾. Таких волюг, що жила й на Дону і на Україні, було чимало.

Українські колонізаційні хвилі в своєму біганні на Дін зустрічались з тими перешкодами, що їх чинив московський уряд, суворо контролюючи тих, що хотіли йти через пограничні городи на Дін, а також заводячи постійний догляд і над самим донським козацтвом, нильнуючи його авязаність з московськими державними інтересами. Чи впершись в неможливість дістатися на Дін, чи, навіть, маючи можливість туди пройти, але не маючи можливости там, так би мовити, легалізувати своє становище, вписатися до козацтва, групи українських виходців на степовому московсько-українсько-донському пограниччі розбивалися на ватаги малі й дуже численні і удавалися до тієї праці, що московською мовою називалася „воровством“. Утворився спеціальний термін: „воровские черкаси“, термін, що мав великий ужиток у степовому пограничному побуті. Воровських черкас було на Слобожанщині чимало, чимало їх заходило ще й далі на територію московських українських городів, чимало оперувало на самому Дону, на Дінці, на допливах цих річок, перетинаюча торговельний, адміністративний та всякий инший звязок поміж територією Донського Війська та Московщиною. Ще в своїй монографії про заселення Слобідської України акад. Д. Багалій констатував велике поширення діяльності воровських черкас на Слобожанщині й поза нею в московських городах та на Донщині. „Воровські черкаси“ чинили значну шкоду степовій людності, в тому числі і великоруському козацтву, і Московський уряд, бажаючи якимсь радикальним способом винищити черкаське „воровство“, авелі був вшати всіх з черкас-воров, хто-б попався в полон. Жили воровські черкаси понад Дінцем та Осолом та понад иншими тутешніми річками; особливо серед них визначився був отаман Мишук з товаришами. Мишук ходив Осолом, громив тут станциників московських, вдирався на Дін, підходив аж під Рильськ та Новосиль²⁾. Пограничні воеводи весь час жалілися на воровських черкас, і уряд Московський весь час мав з ними сучки³⁾.

Ми роглянемо діяльність українського гультайства на московському пограниччі остільки, оскільки ця діяльність торкалася донських справ, життя на Дону. Всамперед гультай-черкаси зробили небезпечними для донського козацтва зносини з Москвою.

В 1630 р. Московський цар, ввряджуючи в Туреччину послів велич воронізьким стрільцям та козакам добре пильнувати, щоб на Дону послам „от Черкас какая поруха не учинилась“⁴⁾.

¹⁾ Донскія дѣла, IV, ст. 910—917.

²⁾ Багалій В. Очерки колонизації и быта, ст. 151;

³⁾ Ibidem, ст. 383, et passim.

⁴⁾ Второв и Александров. Воронежскіе Акты, I, ст. 82;

В 1631 році валуїський козак Тараска Колесніков, опинившись в полоні саме в отаких черкас, що промишляли на пограниччі розбоям, вернувшись з полону, оповідав, що тих черкас було 200 чол., за отамана в них „русскій человек“, Осколянин, Фотыко на ймення, і натага черкас стояла, ждучи „государевых и крымских послов“, щоб їх пограбувати¹⁾.

Цікаве оповідання про пригоди воровських черкас подавав в 1632 р. черкашенин з Лубенського повіту Альошка Боровський. Він спочатку був польському війську у Замойського, потім пристав до запорізьких козаків і з ними пішов у похід на Крим „для стад“, тоб-то грабувати татарські коні. З запорізької ватаги в 500 чол., що до неї пристав Боровський, у степ у похід пішло тільки 38 чол. на чолі з отаманом, донським козаком Мокійком Шелудяком.

Чигачи по сакмах та по річках на татар, козаки їх не ліждали, і тоді Шелудяк новів свою ватагу грабувати козацькі городки на Дону, і цієї ватаги вдалося взяти „украдом“ городки Хопбор та Медзедлицю; після того козаки пішли у Воронізький повіт під „Борщон манастыр“. Тут сам Боровський ніби втік, як він казав, від черкас і попередив сяян про намір черкаської ватаги грабувати їх. Боровський тут попався в полон до московського війська, а черкаси мусіли відступити²⁾.

В 1633 р. донський військовий отаман Іван Каторжний послав до Москви отамана Федора Лазаревського. Лазаревський поїхав з Дону на Валуйки „глухими мѣсты, бояся от татар и от Запорожских черкас“³⁾. В 1634 р. з Туреччини, з Царгорода до Москви їхали московські послы. Проніщев та дядь Бормосов. їхали вони через Азов та Дін. На Дону послам дано козацьку охорону з отаманом Альошкою Старово, бо шляхи були небезпечні в тих місцях, де ходили українські гультаї. Послы їхали до Воронежа, маючи 100 гребців на своїх 12-та стругах та ще й охорону, на чолі її стояли двоє „атаманишек“ та осаул. Цього великого почоту не злякався українські гультаї і напали на них, так що їм довелося „в осаде“ свідти в Голубих⁴⁾.

Іноді українське гультайство показувало себе дуже одчайдушним та сміливим. Валуйські черкаси влітку 1641 р. жалілися валуйському воеводи Голенищеву-Кутузову, що до них, на їхні стани на Торі приходили „воровские Литовские люди измѣнники Чугуевские Черкасы“ з отаманом Чугуївським Ваською Кононом, 30 чоловіка. Валуйцям пощастило прогнати чугуївців та навіть взяти в полон озного з них—Хому Черкашенина. На допиті цей Хома оповідав, що вони прийшли „из Литовского города Платова“, при чому у їхнього отамана, Васьки Конона, було під началом 80 чол. Мали вони „воровать“ на Сіверському Дінці, „и на выех запольные рѣчки на рѣку на Дон

¹⁾ Акты Московскаго Государства, I, № 316, ст. 335.

Пограничне гультайство українського козацтва вже давно стало предметом уваги істориків. Чимало фактів для XVI ст. зібрав акад. М. Грушевський (Історія України Русей т. VII, ст. 57-58) головню для історії сутичок з татарами.

Але й на пограниччю Москву справляли грабіжницьку свою енергію свавільці, напр., в 1623 р. в Путивлі були відомості, що в Новгородок-Сіверський прийшло 40 запорізьких козаків, щоб з Новгородка ходити „под дороги и стоять для томюных людей, которые в Литву и из Литвы ѣзят“ (Акты Москов. Госуд., I, № 163, ст. 186). Це було й побутове звичайне явище і поширення українсько-козацької промишлі і на татарському, і на московському пограниччі.

²⁾ Акты Московскаго Государства, I, № 316, ст. 359;

³⁾ Донскія дѣла, I, ст. 355;

⁴⁾ Ibidem, 428—427.

побавать Руских людей и не пропускать с Руси рекою Доном в Северским Донцом в Азов государевых Руских людей и на Азова на Русь". Отаке робити мали вони ціле літо до осеня¹⁾. В 1611 р. в Богучарі оповідав біломосійний козак Льовка Дугін та стрілець Данилка Філіпов, що на вусті р. Богучару на Дону в Тарловій Ізбуші напали на них, п'ятьох козаків, черкаси, трьох козаків порубали, а двох узяли до себе в свої курені й тримали їх три тижні. Оповідали Дугін та Філіпов ще й те, що в тих черкаських куренях 28 гультаїв, а в них до Тарлової Ізбушки приходило 18 чол.²⁾

У червні 1642 р. з Москви до Азова Іхав з доручення уряду Михайло Засецький. Він віз до ням грамоту від царя з наказом покинути Азов. Війхавши з Валуйок, Засецький Іхав обережно до Сіверського Дінця, боячися татар, але з татарами він не стрівся, а напали на нього на р. Явсузі запорізькі черкаси чоловіка з 100. Під тяском черкас мусіли Засецький а товаришами відступити до лісу, викопати там яму, обкласти її побитими кінями, і в такій позиції оборонятися цілий день, видержуючи невпинні спроби ворожих черкас розбити їх. Черкаси вбили кількох донських козаків, що були з Засецьким для його охорони. Вночі Засецькому пощастило втекти від черкас, і дальшу путь держали вони вже „глухою степлю, для того что далеко от черней Донецких, а в чернях де Донецких вездь черкаси и по рьчкам по многим". В таквх умовних дорогах Засецькому стала надзвичайно трудна; він з своїми людьми поїли всі харчі й мусіли їсти конину³⁾.

Тоді-ж таки, на початку літа 1642 р. у Валуйках жалілися місцеві черкаси на ноні на них напади та кривди від черкас воронських. Троє валуйчан ходили, як звичайно, промишляти звіри на Сіверський Донець, але тут на р. Жеребці зловив їх литовські черкаси й одвели на Сіверський Донець до устя р. Жеребця, де стояли литовські черкаси з полковником Гришкою Торським та отаманом Васскою Рябухою, в числі 700 чол. Стояли вони тут на станах 4 тижні, і під цей час двоє полонених валуйчан утекли і принесли у Валуйки звістку, що оті литовські черкаси радплися, як їм попасти на Валуйки та інші пограничні Московські городи. Крім того, збравлися вони дожидатися на Дінці турецьких та кримських послів та гінців, щоб їх пограбувати⁴⁾.

Валуйчани оповідали й надзвичайно цінні подробиці, як пограбовано Млх. Засецького на р. Явсузі про що вони чули, пробуваючи в полоні у литовських черкас. Тих черкас, що громили Засецького, було 30 чоловіка кінних на чолі з отаманом Мокійком, невідомим на прізвище, та вісім піших черкас з Ташком на чолі. Хоч Засецькому й пощастило втекти, проте черкаси встигли захопити деяку здобич, в тому числі й царську грамоту, що й Засецький віз на Дін. Коли поділили захоплену здобич, між отаманом Мокійком та пішими черкасами сталося непорозуміння. Мокійко не захотів дати пайку з награбованих речей пішим черкасам, що належали, очевидно, до иншої, не його ватаги, і погрожував повбивати Ташка та його нечисленних товаришів. Тоді піші черкаси вдалися з скаргою до свого війська („к черкасам-же"), жалючися на кривду Мокійкову отаманові, Васьці Рябусі. З цього Рябуха дізнався про пограбування і втрушав у по-

хід, щоб зловити той загін Мокійків, але Мокійко утік. Незабаром і сам Рябуха перестав отаманувати у війську. З „Літви" приїхало до війська два отамани—Семен Забузький та Трашевський з 230 козаками. „И учили де они тѣм черкесами владеть, которые были с Васскою Рябухою". До нового отамана Забузького Семена й звернувся валуйський воевода в справі пограбування Засецького. Воевода вислав до Забузького спеціальну станицю, передаючи отаманові впрому, щоб було вказано імена тих, хто намірився грабувати Засецького¹⁾. Від Забузького в цій справі привезено до воеводи листа, де він іменує себе „старшим отаманом над товариством козаками його королівської милости запорожскими". Забузький, як і попередю валуйчани, називає імена грабників—Мокійка та Тимошка; писав він, що намагався спіймати їх, але йому не пощастило, і повідомляв воеводу, що нині той самий Мокійко та ще якийсь Івашко Сліпий живуть у Жигимонтові і що в них був ще й „большой" якийсь Кирий, що живе тепер у Голтні²⁾.

В листі до валуйського воеводи Забузький торкається ще й инших тем. Видно, що воевода просив його дати відомості про татар, де вони кочують, і Забузький охоче на це відповідав, спростовує також він ніби то свій намір іти на Валуйки, запевняючи, що хоче з воеводою по хресному цілуванню мирно й по сусідському жити³⁾.

Історія з пограбуванням Засецького і оці звістки про загони Рябухи та Забузького дають нам право констатувати великий склад українських ватаг, що кучилися біля Московського пограниччя і те, що важко відмежувати козаків взагалі, що стояли біля степових границь, від воронських черкас. Козакуванням взагалі і степове „воровство" були тісно одне з одним зв'язані, як побутове явище, і козацтво раз-у-раз бралось до гультайського промислу. В деякому разі степове „воровство" українського козацтва ставало надзвичайно небезпечне для Дону, особливо для московсько-донських зносин.

Восени 1643 р. черкаси за Дінцем погромили московського посла, що Іхав у Крим, а також і турецького та кримського послів. В листопаді місяці від тих черкас прийшов на Дін черкашенин Івашко й приніс відібраний від московського посла царські грамоти.

Донські отамани Осип Калуженин та Іван Каторжний розпитували черкашенина, „каким обычаем послов они черкасы громили и много ли их было?" Івашко відповів, що на Дінці стояло їх черкас 300 чоловіка і ждали послів, але серед них почався голод і тоді більш як 200 повернулося в Литовську землю, а з ними лишалось 70 чоловіка, при чому крім литовських черкас було там 20 чоловіка донських черкас на чолі з Климком Хохлачем та ще два донські козаки Івашко Валенда та Степанко Бутера⁴⁾.

В 1644 р. донці, впрягаючи до Москви царського посланця, дворянина Оляб'яна, дають йому велику охорону „для великого береження от Литовских воровских людей", бо на Дону були відомості, що „стало от них по Дону и по Динцу воровство большое". Там грабують „татарове и черкасы с ними хохлачи". З „Літви" прийшло багато людей, більше як 700 чол. і „громят и рубят" всяких людей, „и Дон реку пересѣли, а на Донце лежат многие люди, а бѣглецы от

¹⁾ Донецкія Дѣла, II, 241—242;

²⁾ Ibidem, 96;

³⁾ Ibidem, 364—365;

⁴⁾ Ibidem, 431—432;

¹⁾ Ibidem, 432—435;

²⁾ Ibidem, 444;

³⁾ Ibidem, 437—438.

⁴⁾ Акты Историческіе, III, ст. 470;

них к нам уходят". Втікачі від черкас переказували, що черкаські ватаги чекають приїзду московського посла, щоб його пограбувати¹⁾.

В 1644 р. на Дону дізналися, що черкаси пограбували торгових людей кунця Гарасима Веневетіна під городком Решетовим²⁾.

В 1645 р. мешканці м. Воронежа оповідали, що кола вони поїхали торгувати вином Доном, то „ниже откушной вотчини Богучаря, против Обросимона карпулу" їх громили черкаси, що йшли пішки, їхали кінями, а також пливли Доном. Черкас тих було чоловіка з 300, при чому в тій ватазі були і не-українці, бо вороніжці, ховаючись від розбійників по кущах та яругах, чули, що „многие люди русским языком говорят, а не по черкаски". Селянин-втікач Гордюшка Кузьмин був попався в полон до цих самих черкас, і черкаси його допитували: „будари де синау идут ли и вскоре ли будут, и на Дону де в козачьих городках козакі есть ли, и чтоб де онѣ их, черкас, повели на козачьи на богатые городки, гдѣ козаков живет мало, и на государевы украинные городы, на селы, на деревни на богатые; и козакі де про них, черкас, вѣдают ли и на них де, черкас, онѣ козакі проходитъ хотят ли"³⁾.

В 1645 р. напали черкаси знову на городок Решетов, на цей раз ватагою кінних людей більше як 300 чоловіка, зруйнували город і пограбували тамошніх людей, від полонених вирагала вони, щоб ті вели їх на Борщів манастир, що його шанувало та матеріально підтримувало донське козацтво, і під Усмань.

На чолі цих черкас стояв яквись Петрушка. Вони-ж таки, ці черкаси, громили також на Дону торгових людей з Воронежа⁴⁾. Навесні 1646 р. на Дону між Богучаром та Мігульним бачили ватаги воронських черкас⁵⁾.

У червні того-ж таки року з Дону їхав воронський син боярський, Тимофій Кочапін. На шляху на Валуїки біля р. Айдара на усті р. Білої на Кочапіна напали литовські воронські черкаси, поранили одного донського козака та відбили в решті донців, що їхала з Кочапіним, коней. Донці теж устигли захопити в полон одного черкаса. Він оповів, що в їхній ватазі 120 чоловіка і що в бійці забито в них 10 чол. а поранено—30. Кочапін дійшов до Валуїок, але пішки, бо в його відділі зостався всього один кінь⁶⁾.

За таких умов ясно, що виїздити в степи треба було добре озброївшись. Коли в 1645 р. з Москви на Дін відпускали донських старичників отаманів Федота Федорова та Устина Олександрова з 58 козаками для охорони царських послів Степана Телєпньова та дяка Олферія Кузовлєва, то в дорогу дали їм 8 пудів пороху і стільки ж пудів олива на кулі, при чому ця охорона й військовий запас давано „для того, что про воронских черкас были вѣсти"⁷⁾.

В липні 1646 р. з Дону в Москву їхали донські козакі з отаманом Деметрієм Гавриловичем. Так само по дорозі на Валуїки, як перше їхали р. Айдар угору р. Лозовою, напала на них ватага литовських черкас в 160 чоловіка, бій тривав шість годин, і черкаси змушені були

кінець-кінцем відступити¹⁾. Тоді ж донські козакі з отаманом Леонтієм Пушкінським, їдучи під Валуїками, бачили свіжі „татарські і воронських черкас сакми і стани", бачили й самих черкас, і щоб не зустрітися з ними, так гнали своїх коней, що позаганяли їх зовсім і до Валуїок поприходили „пѣши и наги, и боси, и голодны"²⁾.

В 1647 р. воронський воевода Гутурлін жалівся Московському цареві, що воронські черкаси річку Дон „отняли небольшими людьми" і на Дін через те не може бути ходу торговельним людям. Тоді-ж таки воевода жалівся, що черкаси розбили на Дону будари воронських торгових людей³⁾.

Після Різдва 1647 р. з Дону на Валуїки їхав донський отаман Гаврило Веневетінов з 4-ма козаками. Не доїжджаючи Валуїок, на них напало 20 воронських черкас, відняли коні, і донці мусіли йти на Валуїки пішки⁴⁾.

В 1650 р. Микитка Зарубін, з Валуїок, казав, що коли він їхав на Москву з Дону, то бачив у степу на р. Деркулі двох козаків, що добивали човном на річці, „и тѣ камышники сказали ему, чтоб он оберегался от воронских черкас, бо камышники" бачили на Динцеві та на інших річках 2 ватаги черкаські—одну чоловіка з 10 та другу з 15⁵⁾.

Донці за невідмінний свій обов'язок мали давати охорону від воронських черкас царським послам. В 1653 р., перелічуючи свої заслуги перед московським царем, донці пишуть, що вони завжди „вверх по Дону до Воронежа и Турских послов и гонцов на Воронеж от черкас и ото всяких воронских людей пронажаем"⁶⁾. Черкаське „воровство" виявилось й у допустимості для виходців із Запоріжжя єднатися з татарами і разом з ними чинити напади на московську територію та московських людей. „В Запорожьѣ—оповідав, напр., в 1657 р. в Посольському Приказі донський отаман Михайло Лук'янов,—живуть черкаси люди непостоянные и худые; как увидят неприятельскій приход, и они многие памѣняют и передаются на Запорожья в Очаков, а з Дону в Азов"⁷⁾. І парікання Лук'янова на запорізьку невпевність що до татар мало цілком реальні підстави. В тому-ж таки 1657 р. в Азові зібралося багато черкас на чолі з отаманом Берниченком. Перед тим Берниченко жив у Новому Осколі. Пробиваючи в Азові, він з своїми черкасами та з татарамі робив напади річками, головним чином громад Валуїки. Новий Оскол, Турк. Під Валуїками Берниченкові черкаси з татарами „посѣкли Валуїкских стрѣльцов человек с 5" і пішли назад в Азов⁸⁾.

У 50-тих р.р. стало теоретичною фразою в інструкціях Московського уряду до посланців на Дін, особливо до тих, що возили козакам платню, висувати, щоб вони береглися в дорозі кримських та ногайських людей та черкас, щоб ті „на них буавѣстно не прѣшли и дурна какова не учинили и государевы казны и запасов не отгро-

¹⁾ Ibidem, III, 84;

²⁾ Ibidem, 166.

³⁾ Д. Н. Багал'я. Матеріали для исторіи колонизації и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской г. в XVI-XVII ст., II, X, 1890, ст. 45.

⁴⁾ Донскія Дѣла, III, 678.

⁵⁾ Донскія Дѣла, IV, 407;

⁶⁾ Ibidem, 718;

⁷⁾ Відомості про службу запорізького козацтва туркам стверджує така, напр., звістка з 1642 р. Цього року на Дону об'являвся запорізькою козак Турського царя с посольськими листы". Донскія Дѣла, II, 451.

⁸⁾ Донскія Дѣла, V, 254.

¹⁾ Донскія Дѣла, II, 550, 572 і 578.

²⁾ Ibidem, 578.

³⁾ Ibidem, ст. 613—645.

⁴⁾ Ibidem, ст. 1109.

⁵⁾ Ibidem, 800.

⁶⁾ Донскія Дѣла, III, 56;

⁷⁾ Донскія Дѣла, IV, ст. 382;

мвли¹⁾. Черкаська погранична небезпека примушувала Московський уряд братися до рішучих заходів. Ми вже згадували про спроби територіувати степову українську людність жорстокими карами. В 1646 р. воронізький воевода Андрій Бутурлін удається до другого способу. Він звертається до царя з проєктом збудувати на Богучарі або на Казанському передмілі город, поставити там добру янголу і зробити з того пункту центр боротьби з воровськими черкасами, бо від них життя немає торговля людям на Дону, так що як не буде вжито заходів, то може зовсім спинитися торгівля на Дону. Донське козацтво так само цілком погоджувалося, що конче потрібно запровадити якраз цей спосіб боротьби з черкасами²⁾. Але-ж такої фортеці, оскільки нам відомо, Москва не збудувала.

У другій половині XVII ст. гультяйство українського козацтва на Московському пограниччі спинається, про нього менше чути, воно менше бентежить Москву та Військо Донське. Найбільше шестесту набрало воно в 40-ті та 60-ті р.р. XVII ст.

Як ми вже бачили, це гультяйство було виявом не так поодинокого злочинства окремих людей, як масовим та стихійним явищем, що випливало з кількох причин. По-перше, велику роль грав тут степовий добичницький побут жаття, коли важко було розмежувати, де кінчалася мисливство та військово-добичництво і де починалося справжнє грабіжництво та розбійництво. Молодецькі напади донців і запоріжців, вкуші чи паріано, на татар, їхні грабіжництва на Воляі та в степах було таке самісіньке гультяйство, „воровство“, як і вчинки отих воровських черкас. Епоха козацько-польських війн на Україні, що завершилася Хмельниччиною, сприяла утворенню загартованих у постійному змаганні ватаг, а ці ватаги, кинуті на Московське пограниччя, залюбки вдавалися до нападів на проїжджачих людей, поз чому важко було навіть установити різницю поміж звичайним козацтвом та козацтвом воровським. Отаман українського козацтва Забузький рішуче відкидає свій намір воювати воровським способом московські городи, але люди з його відділу залюбки та майже легально грабують царських послів, і чутка про наміри розбійницькі самого Забузького була великою мірою правдоподібна та нормальна. Розбурханість соціального життя на Україні і одвічний її побут козацько-військового типу це була друга причина настання воровських черкас. Третя причина—спинення колонізаційного потягу на донську територію української козацької стихії. Ті черкаси, що ім Московський уряд дозволяв іти на Дін поповнювати собою лави донського козацтва, були плоть від плоти і кість від кости того самого гультяйства, що їх називано „ворами“. В 1636 р. Білгородський воевода, ки. Хілков, відпускаючи на Дін латовських черкас з Стенькою Хмельяноним на чолі, про що ми говорили в іншому місці, сповіщав Москву, що „сотники... Черкаські в отамани про тѣх Черкас мѣ... сказали: вѣрять де... им некому—воровские люди“, і воевода навіть вагався чи є рація видати цим воровським людям царське жалування³⁾. Очевидно, між елементами, що осіла на Дону та що ватагами бродив, грабуючи, на горішньому Доні, на Дінці та на інших річках, було багато спільного. це була однорідна соціальна та побутова сила й стихія. Коли

¹⁾ Інструкція Нарамону Золотарьову 1653 р.—Донскія Дѣла, IV, 616; теж саме 1654 р.—Ibidem 282; інструкція Єфиму Прибиткову—Ibidem, 911;

²⁾ Донскія Дѣла, III, 210-211;

³⁾ Донскія Дѣла, III, 235-236.

наштво її осісти на Дону, вона приймала козацькій донський приєуд, приймала донські правила та зичаї і таким чином підпорядковувала свої вчинки волі козацького військового кругу та московський політиці на степах. В гіршому разі, ці елементи українського гультяйства йшли на „воровство“, так само поширне на Дону, поповнюючи ватаги свавільних донських отаманів-„воров“, аж до Стеньки Разіна включно. Стримання цієї сили на пограниччі збільшувало розбійницьку її енергію якраз в одному місці, і як-би там не було, а Донське Військо остається в XVII ст. в сусідстві ворожих сміливих та відважних ватаг українського козацького гультяйства, і це сусідство становить цілу сторінку в українсько-донських відносинах.

Тільки-ж на Дону воровських черкас відрізняли від організованого в Запорізькій Січі люду, так само, як і Січовий уряд не брав на себе відповідальності за вчинки пог. аничних ватаг. І, таким чином, постійна боротьба Дону та Московського уряду з „воровством“ українського гультяйства не ускладняла будь-чим відносини війська донського й запорізького.

IV. Зносини Донського Війська з Українсько-козацькою державою Богдана Хмельницького.

До цього часу ми вели мову про українсько-донські відносини народнього, стихійного порядку. Ті відносини, що постанали з причин однакового степово-добичницького чи військового промислу, або ті, що ставали наслідком колонізаційного руху, присовування української передусім людности на схід у степове московське та татарське пограниччя,—ці відносини не носили в собі характеру регульованости, організованости і зрентую усвідомлености для керівників його руху. Відносини ці були типово стихійні, масові, народні. Широкі маси української людности великою колонізаційною лавою котилася на схід, ніхто, крім глибоких соціально-об'єктивних причин, не направляв, не стимулював цього руху, тільки московський уряд пробував трохи рами якісь поставити степовій стихії або її використати у своїх державних інтересах.

Так само відрова боротьба з турками й татарами була з'явищем стихійним, і його причини корінилися в своєрідному економічному військово-добичницькому житті українського степу. Вільність походів чи то морем, чи то суходолом, що їх робили ул. айці з донцями були виявом отого своєрідного військового професіоналізму козацького, що корінився в їхньому побуті. Значно рідше та й то під московським впливом на Дону ці походи відбивають на собі якусь усвідомлену політику, в даному разі політику Московської держави, направлену до територіального розширення держави, до збільшення її торговельних зв'язків і можливостей.

Від знайомства з цими стихійними, нерегульованими усвідомленою політикою українсько-донськими аносинами XVII ст., ми маємо перейти до нової смуги зносин, що намічаються в ту епоху, коли степову козацьку енергію підпорядковується тій складній політиці, що провідником її став Богдан Хмельницький. Трудно взагалі, а надто в цій статті, присвяченій спеціальному питанню, говорити про соціальний зміст цієї політики, що покляла початок новій добі української історії, героїчно рубуючи старі вузли українського життя, і разом з тим туго зав'язуючи нові, завдаючи такого труду прийдешнім поколінням.

Хочеться тут тільки на одно звернути увагу, а саме, що в політиці Богдана Хмельницького була одна риса, що гостро відмежовує його діяльність та його добу від його попередників, а саме — в його часи робиться спроба емансипувати козацько-українське життя від доконечного зв'язку з чужою державною протекцією. Козацтво українське до Хмельницького чулося як степова сила, що мусить мати над собою державну протекцію, сама не претендуючи на самостійну роль і творчість в організації суспільного життя, державного передусім. З Хмельницького починається нова доба, коли українське козацтво, краще загосподарена частина його, спокійна її не рвачка, як ота маса степової голоти. — ставить перед собою завдання збудувати свою козацьку державу. Донське козацтво якраз не мало такого перелому. Отамани донські, козацька старшина Дону, зміцнівши та зорганізувавшись, виступає не так з партикулярними ідеями в політиці, як, навпаки, проймає свою діяльність слухняністю та покором Москві. В українського козацтва його національна приналежність до українсько-руської нації, з її довгою культурною традицією, стимулювала оцей перехід від степової стихійної боротьби до боротьби, підпорядкованої економічно сталим групам, землевласникам — козацькій старшині.

У донського козацтва цього стимулу не було, і тому донці так і застали військову групу, залежну від Московської держави, без претензій утворити замкнуту в собі, самостійну соціально-політичну організацію.

Коли на Україні з Хмельниччиною виникають оформлені прагнення створити окремі соціально-політичні організації, натурально, що й відносини українського козацтва з донським мають дістати новий характер, мають увійти в нову стадію розвитку. Україна матиме з Доном тепер не тільки невпорядковані, стихійні стосунки, що були до цього часу, а й стосунки, що впливатимуть із загальної української політики.

Ми вже говорили, що й за Хмельницького старі форми стосунків між українцями та донцями, що існували в першій половині XVI ст., не припиняються. Колоніаційні потоки української людності на Дін не зменшуються, навіть навпаки, бурхливе життя України тих часів кидає на Дін чималі маси люду, військові експедиції, аж ніяк незалежні від Богдана Хмельницького, відбуваються з Дону з участю українських прихильців на Дін. Але попри цього вводиться і новий елемент в ці відносини, елемент зовнішньої політики Богдана Хмельницького.

Польська політична думка перед повстанням Хмельницького передбачала можливість об'єднання українського козацтва з донським. Перед самим початком Хмельниччини Адам Кисіль, пишучи в Кримських справах до кн. Трубецького та Пушкіна, а також і до Долгорукого, повідомляючи їх про те, що частина козаків реєстрових втекла на Запоріжжя з Хмельницьким, попереджає російську владу про те, що українські козаки мають намір збунтувати також і донських козаків і разом з ними вийти в море¹⁾.

Мабуть, що це повідомлення обґрунтовано на самому лише згоді. Мабуть, що це повідомлення обґрунтовано на самому лише згоді. Мабуть, що це повідомлення обґрунтовано на самому лише згоді. Мабуть, що це повідомлення обґрунтовано на самому лише згоді.

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. III, ст. 166;
Rawita-Gawronski. Bohdan Chmielnicki do elekcyi Jana Kazimierza, Lwów 1906, ст. 29.

проектую організацію чергового походу на море в більшому розмірі, і Кисіль, маючи підстави до такого припущення, лякав у своїх інформаціях Московський уряд для того, щоб той не дав розгорнутися планам Чигиринського ребелізанта. Але, очевидно, в Богдана й справді був план використати для своєї „реbelії“ отих постійних шльєнків морських походів українського козацтва. У вересні 1648 р. посланці козацькі з Дону оповідали в Москві, що „с весни де Черкаси Запорожскіе, как збиралися на Ляхов, прислали на Дон в Войско для людей, и Войском де Черкасом в людѣх отказали, а которые де были охочіе люди, и они де и охочих людей не пустили“¹⁾. Отже, з проекту Богданового поєднатися з донцями та заручитися їхньою допомогою нічого не виходило. Донці, приваїмі ті кола донського козацтва, що вели провід у козацько-донській політиці, вважали за раціональне для себе втручатися в внутрішні справи Польщі, тим більше, що донський протектор — Московський цар — не мав наміру вквати з Польщею, а, з другого боку, Богдан одночасно навіязував зносини з Кримом, і цей союз з донськими ворогами унеможлилював будь-яке поєднання з донцями. Переговори Богдана і союз його з татарами глибоко тривожили донців, і примушував їх пильно стежити за тим, що діялося на Запоріжжі та взагалі на Україні. В серпні 1648 р. донці переказували в Москву ті відомості, що злобули вони від татарських язиків, а саме, що кримці й ногайці 1-го серпня вирушили в похід, ідучи війною на Москву на поміч Хмельницькому²⁾. Донські полонянники, що тікали в 1649 р. з Туреччини через Запоріжжя, приносили на Дін найдрібніші відомості про українські події. В Чигирині полонянники чули, як полковник Семен Ганжа оповідав, що польський король Казимир прислав з Адамом Киселем Богданові булаву та хоругву, „чтобы де ево короля гетман и козаки слушала“. Але Хмельницький, ніби то відпустивши Киселя з Києва, „заславши казаков, велел ево вершити“³⁾.

Разом з тим приходили звістки й про довершеність українсько-кримського союзу. Стало відомим, що вороги донців — азовські татари пішли разом з кримчакми війною на Литовську землю⁴⁾. Для Хмельницького в його боротьбі з поляками неминучою ставав союз з татарами, цієї неминучості не могли арозуміти донці, і з цієї причини важко було домовитися Хмельницькому з донцями. Не зважаючи на ясно виявлену неохоту донців допомагати Хмельницькому, він усіма способами хоче з ними з'єднатися, впливаючи на них навіть погрозами.

В жовтні 1649 р. донський атаман Прокофій Іванов оповідав в Москві, що на-весні прислав Хмельницький своїх посланців на Дін просити допомоги, але донці відмовили, мотивуючи тим, що вони „без государева указу помочи дати не смѣют“. Хмельницький через посланців своїх погрожував донцям, що, як вони не дадуть йому помочи, то він їх „Донских атаманов в казаков с Крымскими людьми с Азовци разорит и городки их запустошит и Дон рѣку очистит“. Погроза Богданова не вплинула на донців Вони відпустили назад посла Хмельницького, не пославши до нього своїх з відповіддю, як того вимагала чемність тодішніх звичаїв⁵⁾. Якийсь „желец“ Іван Кузовлев,

¹⁾ Донскія Дѣла, IV, ст. 17.

²⁾ Донскія Дѣла, IV, 15.

³⁾ Ibidem, ст. 185-188.

⁴⁾ Ibidem, ст. 280.

⁵⁾ Ibidem, ст. 279.

що був на ті часи на Дону, додавав до цих інформацій, що донці не тільки не допомагають Хмельницькому, але навпаки „ходять в ті пори на Азовське и на Черное море и Турського и Крымського города и села разоряют и корабли громят и полон емлют“. Збиралися донці й відповідати Хмельницькому, послати послання спеціального з листом та навіть були відрядили для того козаків, але при ньому посланці на Україну не вирушали, „а пошлют ли, нїт ли послї ево, и он про то не вїдаєт“—кінчав свої доповідання до інформації Кузовлев¹⁾.

Упертість донців повинна була дратувати Хмельницького, бо порозуміння з ними значно полекшило-б йому союз з кримцями, але за ворожих відносин з кримцями донського козацтва, що бенітежило татар і підривало в них повагу до авторитету Хмельницького серед козацтва, важко було того союзу з кримцями досягти. Донці, таким побитом, ставали „занозою в кримських планах“ Хмельницького, як влучно висловився про це акад. М. Грушевський²⁾. Хмельницький, не добившись нічого безпосередньо в донців, починає вишкою дорогою пробувати дійти свого плану, а саме—пробує вплинути на донців через Москву. Паладуючи відносини з Москвою, в 1649 р. через єрусалимського патріарха Паїсія та прикомандированого до нього ніби для охорони Сидуяна Мужилівського, Хмельницький дає інструкції Мужилівському, щоб той намагався прихилити Московського царя до впливу на донське козацтво. Нехай цар накаже донцям не ухилитися від допомоги Хмельницькому, і якщо такого наказу не можна дати одверто з огляду на стосунки з Польщею, то нехай московський уряд перекаже-би на Дін про це потай. Але Москва також не мала тоді ще охоти втручатися в українсько-польські відносини, і московські політики хитро й нещиро відповідали Мужилівському, що секретної інструкції донцям вони не можуть дати, бо така річ „у всемірного бога утайся не може, і цар яко володар християнський ніякої такої неправди не хоче“³⁾.

Таким чином, і через Москву відносини з Доном не складалися так, як того хотів Хмельницький, маючи на оці тривкість свого союзу з Кримом. І наслідком цього неусталення відносин з Доном та небажаного втручання донців у кримські справи було те, чого й треба було сподіватися, а саме—незадоволення татар, що Хмельницький не може чи то своїм авторитетом, чи то навіть силою утримати козаків від нападів на Крим. Тепер, щоб не позбутися цінної допомоги від татар, мусів Хмельницький воювати Дін, не тільки погрозами, але й реальною війською змусити донських козаків слухати свої наскоки на Крим.

В січні 1650 р. на московсько-українському пограниччі ходили вже чутки про готовість Хмельницького з наказу Турецького султана йти війною на Дін. Воевода Арсеньєв посилав з г. Вольного в „Литовську сторону“ вользовських дітей боярських, „перебїжжих черкас“ Олексю Мисєвря та Грицька Семенова, щобби вони „тайним обчїаєм“ дізнавалися про українські новини та про українсько-кримські відносини. Черкаси, повернувшись із своєї подорожжї, оповідали, що були в українських городах, що недалеко від московського кордону, й заходили також і глибоко на Україну, навіть на правий берег Дніпра,

¹⁾ Ibidem, ст. 280.

²⁾ М. Грушевський. Хмельниччина в розповіді, ст. 172.

³⁾ Ibidem, ст. 137, 172. Відомості про ці переговори подає ак. М. Грушевський з актів місї Мужилівського, що переховуються в бібліотеці Оссолінських у Львові.

були в Галичі, Рашавці, Миргороді, Хоролі та в Чигирині. В Чигирині чули вони таємну розмову козаків—хорунжого Дашька (Даті...а) та Тимошка про те, що „писал де Турецкий салтан козацкому гетману Богдану Хмельницкому, чтоб де он Хмельницкий послал на Дон шесть тысяч казаков Дону разорять“. Турецький султан ніби говорив Хмельницькому: „назвався де ти с моим слугою с Крымским царем братом, а как очистишь Дон рїку, што Днїпр же рїку, и Донских казаков сведешь, и ты де и мнї будешь турскому салтану брат... И за то... Турской салтан и хочет Дон разорить, как де Крымский царь с татари с гетманом Хмельницким в Литовской землї воевали Ляхов, и в ту де... пору Донские казаки воевали турецкие города“. Хмельницький ніби навіть уже прийняв наказ Турецького султана й агодився його виконувати. Наче-б то він звелів шістьом тисячам козаків абиратися до Полтави, готуючися до дальшого походу.

Московському урядові доносили, що 19 січня 1650 р. козацьке військо уже почало стягатися до Полтави. На чолі цього війська поставлено полковників: Полтавського—Мартина Пушкаренка, Маргородського—Матвія Гладкого та Ніженського—Шумейка. Зважаючи на те, що звістка про війну проти постійного союзника—донського козацтва—могла-б викликати в масі українського козацтва якийсь протест, від маси козацької наче-б то ховали цей план і говорили їм, що має бути похід на степи¹⁾. А план Хмельницького йти воювати на Дін відомий самій лише старшині: „а думу де вїдаєт гетман Хмельницкий с полковниками и с сотниками и с гиними начальными людьми. И меж де... себя с полковниками и с сотниками крест цїловали на том, что никому той думи им казакам не сказывать, что к нему гетману писал Турецкой салтан, что велїл ему послать запорожских казаков Дону разорять“²⁾. Олекса й Грицько, щоб перевірити, чи справді в Полтаві зібралось військо й для чого, особисто вирушили на Полтаву. На кінець січня туди почало сходитися українське козацтво з Миргородя, Лубень, з Лукомля, з Хорола („с Хоролї“), з Галича та з інших козацьких міст. Пушкар скликав тоді козацьку раду й на раді оповістив козацтву, що Хмельницький послав козаків на прохання свого союзника—кримського хана—проти калмиків, але похід той тепер уже не відбудеться, бо кримський хан замирився вже з калмиками, умовившись з ними по весні йти разом воювати „государя украини“. Тому Пушкар розпустив усіх козаків, наказавши їм одначе, бути вдома наготові до походу та годувати коні³⁾.

В цих відомостях було багато фантастичного й непевного, але передані до Москви звістки ці справили вражіння, і московська дипломатія захвилювалася, чекаючи в них ускладнень від українського козацтва. Москва не тільки не абирається тепер робити те, про що так уперто просив рік тому Хмельницький—підказати донцям, щоб ті або помагали українському козацтву, або принаймні не шкодили їхнім змаганням, дратуючи кримчаків, але, навпаки, поспішається передати донцям зібрані нею чутки про готування Хмельницьким походу на Дін, щоб настроїти донське козацтво проти України та Хмельницького.

Валуїський воевода Дмитрівів дістав з Москви наказ одвезти відомості на Дін, при чому разом із тям Москва перекажує донцям свої запевнення в прихильному до них ставленні⁴⁾.

¹⁾ „Только де вїдаєт козаки, что им ити в степь“.

²⁾ Донскія Дїла, IV, ст. 363.

³⁾ Ibidem, ст. 363.

⁴⁾ Ibidem, ст. 367.

Але на Дін оті чутки про пограничні події та про якийсь готування доходили одночасно й иншою дорогою, не тільки через Москву. На-весні 1650 р. донці, посилавши своїх посланців до Москви, сами переказували туди про те, що дізналися вони від Азовських людей про готування Кримського хана до походу на Дін „с горекими Бесте-в'їйськими і с Отоманськими, и Темрюкськими Черкьсы и с Ногайськими улусными людьми“, і що а ними мають прийти аж 12 тисяч запорізьких козаків, та що той великий похід на Дін має на меті „нас (донці) с р'їки аживать, а городки до наши побрав жечь“¹⁾. На цей раз донці вирішили перевірити оці чутки про ворожі наміри Хмельницького й послали трьох своїх козаків „к атаману Хмельницькому і ко-всему Запороскому Войску“. Хмельницький прийняв цих послів у Чи-гирині й поставився до них дуже неприхильно з одверто виявленою злобою і „досадою“. Промовляючи до послів, Хмельницький не кри-во того, що на Військо він „досадивал“; причиною цієї „досади“ було те, що донці не допомогли Хмельницькому, коли запоріжці ходили на ляхів. На додаток до своєї промови Хмельницький об'явив, що він зараз у братерстві з кримським ханом, і що вони разом мають ляхів воювати. Послів донських Хмельницький навіть збрався був заарештувати й відіслати до Криму, але передумав і одпустив додому, передавши через них до Війська Донського листа. Більш, що впертість донців, небажання їхне допомогти Хмельницькому, дуже йому дошкуляли, бо й у листі і особисто донським посланцям Хмельницький суворо й гнівливо погрожував. Кримський хан з турськими людьми — писав Хмельницький — уже вирушив у похід і стоїть з військом на Молоч-них Водах, а туди до нього має йти і Хмельницький з 12.000 козаків. Як тільки до кримського війська приведеться запорізьке, відразу підуть вони вкупі нищити й руйнувати Дін. Якби донці не хотіли за-знати такого руйнування, то мусять негайно помиритися з кримським ханом, і не ходити на татар ні морем, ні степом. На Дону утворилося досить прикре становище, мусять донці ввесь час ждати до себе во-йовничих гостей з Криму та із Запоріжжя. Щоб протягати цій об'єд-наній силі, пробують донці знайти й собі союзника і ведуть успішні переговори з замиреними з Москвою калмаками. У квітні укладають донці з Калмицькою Ордою, що кочувала між Доном та Волгою до Царівнина та Саратова, договір, про те, що як прийдуть на Дін крим-ські татари та запорізькі черкаси з Хмельницьким, калмаки повинні будуть виступати проти них разом з донцями, за те, якби кримчаки напали на калмаків, донці малц-б також тих калмаків боронити²⁾.

Проте, становище донців було доволі скрутне, і вони писали до Москви, що живуть у таких умовах, що не сміють вийдати нікуди на роботу й по зв'язі й через те терплять „нужу, наготу й босоту, и голод“³⁾.

Підчас цих нових взаємовідносин Хмельницький ще раз звер-тається до донського козацтва. В кінці квітня 1650 р. його посліи прв-возять на Дін гетьманового листа з закликом не ходити на Крим та не воюватися з татарами. Хмельницький в своєму листі від імені свого, від всього Війська великого Запорізького звертався до дон-ського отамана й до всього товариства Війська Донського, показуючи спочатку на своє власне та запорізького козацтва становище. Пе-

ребуваючи в тяжких умовах,—писав Хмельницький,—він мусяв „бра-терство віноко з ханством Кримським учинити“; „жесмо неволю од на-ступців наших терпіти“.—пояснював він причини свого союзу. І те-пер Хмельницького становище доволі скрутне („бог відав що еще буде далій“—підкреслює Богдан), і щоб вийти з того тяжкого та мало не безвихідного стану, конче єсть „потребна ласка царя его милости Кримського і всіх орд“; „без цієї „ласки“ не можна оборонити ні церкви божої, ні вольностей наших“. Від попередніх загроз Хмель-ницький переходив до впливу на відчужання та розуміння донцями козацької солідарності. Він являв надію, що донці, зваживши все оте становище Хмельницького, всі оті труднощі, на які натрапляє політика гетьмана українських козаків, „з любови братерської то ува-жуючи“,—не зважаться тепер „найменшої кривди в панстві царя его милости Кримського чинити“.

В свій лагідний тон, що мав промовити до почування спільних козацьких симпатій, додавав Хмельницький і свої недавні погрози, надаючи їм тепер делікатнішою форми. Якби донці не прийняли його прохання,—писав він,—то за ці нелюбів він змушений буде відпла-тити також нелюбів⁴⁾.

В кінці додавав Хмельницький, що він і до Москви написав, щоб цар московський заборонив донцям ходити на татар. Посланці Хмель-ницького привезли на Дін ще й листа від кримського хана до Хмель-ницького, в тому місці, де хан казав передати донцям, що він охоче прийняв-би їхню покору й замрився-б з ними, бо на тому стоїть Хмельницький, але якби Донці не послухалися ради Хмельниць-кого, то хан порве свою приязнь з гетьманом, а з донцями дійде до війни⁵⁾. І свого листа і ханового також просив Хмельницький, щоб донці одіслали до Москви. Донці так і зробили. Листи спочатку про-читали й вивелухали у Військового Кругу, а тоді переслали до Москви. Прохання й погрози Хмельницького мали деякий результат. Донці втримувалися від весняних звичайних щорічних експедицій на Крим та в вогайські улуси, а до Хмельницького знову послали послів „для договору“, просячи гетьмана, щоб він „як атаманам и казакам на море ходить и под Крым посылать не запрещал“⁶⁾. Але таке про-хання було занадто вже безнадійне. Рік 1650 в політиці Хмельниць-кого проходив під знаком тяжких дипломатичних зусиль, до Криму та до Москви спрявлених. Всіма способами намагався Хмельницький захопити хана ідеєю спільних військових операцій, між тими пробк-тами був і неадійснений похід на Дін та на Московщину, що не тільки не дали потрібної Хмельницькому допомоги, а ще навпаки за-ваджали Богдановій лінії, стримували гетьманові успіхи й переваж-шували його плани⁷⁾. Гірко парікає Хмельницький Московському послію Перонову на впертість донців та на велику шкоду для України від цієї впертості⁸⁾; Московський дипломат Перонов у своїх реляціях до Москви цілком припускає, що Хмельницький має намір іти вій-ною на Дін. Сподівався тільки Перонов, що цієї війни не допустить маса українського козацтва, бо вона-ж таки в давній приязні та лю-бові перебуває з донським козацтвом, адже-ж у них і віра одна, і багато товариства запорізького бувало на Дону, так само, як чимало й донських козаків ходило на Запоріжжя, разом ті і другі козаків

¹⁾ Ibidem, ст. 442;

²⁾ Ibidem, ст. 454;

³⁾ Ibidem, ст. 443—444.

⁴⁾ Ibidem, ст. 517-522;

⁵⁾ М. Грушевський й. Хмельниччина в розцітці, ст. 240.

⁶⁾ Ibidem, ст. 247, А. Ю. и З. Р., VII, 309-310.

ходили на море й разом хліб і сіль (Ілн¹⁾). Акад. М. Грушевський, аналізуючи ці часи й плани Хмельницького, думає, що гетьман мав справді намір, використавши татарську силу, воювати (Дін і Москву²).

І на Дону недаремне в цьому році кілька разів був переполох, що може прийти Хмельницький. Мабуть уже після переговорів Хмельницького з донцями в березні та квітні 1650 року дістали донці звістку, що військо Хмельницького стоїть на Мюсі, там 5000 козаків і ними командує Тиміш, очевидно, Хмельниченко. Донці вислали своїх людей до Тимоша, закликаючи козацьку старшину не воювати з Доном, поєднавшись з татарами. Тиміш у відповідь відкидав намір іти на Дін, а пояснював, що козацьке військо зібралося з ханського наказу йти війною на гірських черкасів³.

Напружене чекання на Дону, загострення відносин та сутичок з українською козацькою державою не заважало, проте, і в цей період стійно єднатися для спільного добичництва та спільних походів українському й донському козацтву. В 1650 р., якраз тоді, коли донці з великою тривогою ждали приходу кримських татар з козаками Хмельницького, до них і на Дін приходять українські козаки, 500 чол., щоб помагати донцям битися з татарами⁴.

До війни Хмельницького з Доном не дійшло, і в наступні роки між 1650 та 1651 взаємини донського й українського козацтва якось тихнуть і слабнуть. Увагу свою Хмельницький звертає в інші сторони, у нього інші інтереси. Донське життя швидко після переполохів 1650 р. входить у свою норму, і вже в 1652 р. ми бачимо великий похід донців на море, на 15 стругах ходило донське козацтво хасом в 1000 чол. аж під самий Царгород⁵. Отже, погрози Хмельницького та його ухилення не дуже велику мали тривкість, сили їхньої вистачило лише, щоб стримати донців від татарсько-турецьких походів хіба на один сезон. Переговори Хмельницького з Доном урвалися, хоча можливість їх принушав Московський уряд. І на Москві дуже цікавилися, чи не було „посылки“ донців до Хмельницького або Хмельницького до донців. На Москві виходив з Дону розпитували про це завжди докладно. Так було, напр., з Міною Прибутковим, що його посилано на Дін з Воронежа⁶.

Як і в попередні роки, донці виряджуют у ці роки до Москви свої станції з повідомленням про те, що діється в степових сусідях та, зокрема, на Україні.

В 1652 р. в Черкаському городку від таманського татарина донці дізналися й про те відразу сповістили Москву, що кримський хан збирається походом на Москву та що Богдан Хмельницький з своїми козаками, 20000 чол., має йому допомогти. Діставши з Дону цю зві-

¹⁾ А. Ю. и З. Р., УИИ, 315; М. Грушевський. Хмельниччина в роз-
світлі, ст. 251;

²⁾ А. Ю. и З. Р., УИИ, 315; М. Грушевський. Хмельниччина в роз-
світлі, ст. 251; М. Грушевський. Хмельниччина в розсвітлі, ст. 251;

³⁾ Ibidem, ст. 253.

⁴⁾ Савельев. Трехсотлѣтіе Войска Донского, СПб, 187, ст. 34.

⁵⁾ Донскія Дѣла, IV, ст. 455;

⁶⁾ Ibidem, 541;

⁷⁾ Ibidem, ст. 542.

стку, Московський уряд взявся до енергічних заходів, щоб приготувати свої границі до оборони від ворога¹).

В серпні 1653 р. донці подавали Москві до відому, що кримський хан ще в травні того року послан на допомогу Хмельницькому свою орду, а тепер і сам пішов туди²). В грудні того-ж таки року донські козаки ходили в кримські степи по язика татарські й узяли двох татар, що були в поході з Хмельницьким. Донці вислухали татар у себе в кругу, а потім ті відомості послали до Москви. Таким чином дізналися про перехід Хмельниченка на Волощину до тестя з 6.000 козаків, про боротьбу Тимоша в Молдавії, про допомогу Тимошеві, що її послав кримський хан під Яев та ін³).

В 1653 р. визначити мусимо ми ще одну форму українсько-донських зв'язків, що мабуть не була дуже виняткова й надзвичайна, а скорше звичайна та поширена. Річ у тому, що Дін стає за посередника в зв'язках між Україною та Москвою. У вересні 1653 р. на Дін „язь Запорог не Чегерина города“ прибув від гетьмана Богдана Хмельницького ігумен Цигиринського монастиря Феоділ з 20-ма запорізькими козаками. Феоділ держав шлях на Москву до царя „побити челом... государю о своих... нуждах“. Але доступитися до царя й дістатися до Москви уважав він за найлегше та натуральніше через Дін, отже, в козацькому кругу на Дону Феоділ б'є перед козаками чолом цареві про свої потреби та справи. Донці, вислухавши Феоділа, відпустили його в Москву з своїми козаками, і Феоділ прибув туди в грудні того-ж таки 1653 року. Іздив Феоділ, треба думати, збирати пожертви на церковні потреби⁴).

Інші зовсім відносини з Доном у Хмельницького настають після приєднання України до Москви. Після приєднання зовнішня політика Хмельницького мала бути підпорядкована Москві і під Московський контроль підведена; натурально, що тепер московські дипломати инакше зовсім сприймають і українсько-донські відносини. Донці з Московського наказу аж тепер тільки мали допомагати Хмельницькому в його труднощах. Донцям тим легше було помагати Україні, що допомога шшла проти хана, а не за нього й не з ним.

У березні місяці 1651 р., тобто дуже скоро після того, як відбувся відомий акт приєднання в Переяславі, Московський уряд визнає за потрібне як-найдетальніше повідомити донське військо про українські події, маючи, очевидно, на увазі, що донці може задивувати гостра й доволі несподівана зміна відносин та ситуації. Грамоту про приєднання України до Москви складено й підписано 15 березня, а одіслано „челомъ із запізненням, аж 11 квітня, за те вслено й відіслати „с р... : гонцол через степъ“⁵).

Щоб „посылти царську грамоту про українські справи на Дін, Москва має а її свою ближчу, безпосередню причину. Річ у тому, що Хмельницький, поєднавшись з Москвою й думаючи весь час про забезпечення України від Польщі, що завжди могла скласти союз з татарами,—не міг ввипустити з своєї уваги силу донського козацтва, що за теперішніх нових умов могла в допомозі Хмельницькому стати й у всякому разі не перешкоджати. Отже Хмельницький уже в своїх

¹⁾ Александров-Дольник и Второв. Воронежскіе Акты, III, ст. № 5;

²⁾ Донскія Дѣла, IV, 680-681;

³⁾ Ibidem, ст. 693-694;

⁴⁾ Ibidem, IV, 702, 706-7.

⁵⁾ Донскія Дѣла, IV, ст. 702;

відомих „просительных пунктах“, що 14 березня привезли до Москви його посланці—Тетеря та Зарудний, вміщає пункт про те, що якби Орда мала нападат на Україну, то на неї треба було-б Московському війську нападати від Астрахани та Казани. „такожде і донским козаком готовым быть“. Тимчасом, поки ще з Кримом відносини нез'ясовані і війни немає, нехай-би донці татар не зачіпали!). Тільки тепер цар іде назустріч бажанню та проханню українського гетьмана, і велить покласти резолюцію, щоб донцям було сказано без Московського наказу на Крим не ходити, а йти тільки тоді коли буде відповідний наказ і коли кримці „задор учинят“¹⁾.

Гетьманська політика знову, як і в р.р. 1648—1650, починає турбуватися, щоб налагодити союзні відносини з Доном. Разом з проханням до царя про донців, переданим через Тетерю та Зарудного, Хмельницький і сам звертається до Москви 21 березня, просячи царя акелити донським козакам бути напоготові, коли-б татари відступилися від Хмельницького і стали помагати полякам; про цей випадок прозив Хмельницький, щоб донці з Дону чинили-б перешкоди татарам. А якби татари, як і перед тим, зоставалися в миру з козаками українськими, то донці, на думку Хмельницького, мали-б допомагати українцям та не сваритися з татарами²⁾.

Це саме своє прохання висловлює Хмельницький і в листі до Бутурліна³⁾. Цар на всі ці клопотання та пропозиції Хмельницького відповів приблизно так само, як і на просительні пункти Тетері та Зарудному, а саме,—що він накаже донцям на Крим не ходити доти, поки кримчаки будуть підтримувати із запорізьким військом добрі відносини, а як тільки виявиться, що татари помагають Польщі, цар відразу звелить донцям напасти на Крим. Цар тепер цілком припускає можливість постійних зносин Хмельницького з Доном, щоб об'єднатися козакам спільно проти татар. „Буде у вас про татар якія вѣсти объявца,—писав до Хмельницького цар,—и вам бы о том на Дон к казакам вѣдомо чинить, и Донскія козаки учнут по тому и дѣлать, как им о том в нашей государскоѣ грамотѣ писано“⁴⁾.

Іван Виговський, як генеральний писар Хмельницького, ще до остаточної офіційної з Москвою справи про порозуміння з Донським Військом, взяв ще, на початку лютого, ведучи від імені Запорізького Війська переговори з Кримом, переказував татарам, що козаки будуть платити кримцям приязню, якби татари не зміняли своєї попередньої до козаків приязни, а якби татари почали допомагати ляхам, тоді з царського наказу „с Дону и с Днѣпра ударим и как врагов воевати будем“⁵⁾.

Отже, взяв ще було вирішено у Хмельницького з своєю питання про ролу донських козаків у новій політичній ситуації, можна навіть гадати, що це питання було предметом дипломатичного обговорення ще до Переяславського акту, було одним з пунктів, позитивне розв'язання якого мало привести Хмельницького до згоди на „підданство“ Москви.

¹⁾ Акты Юж. и Зап. Рос., т. X, ст. 484 і 452; „а нынѣ еще в братствѣ дати сроку и их не задирать“.

²⁾ Ibidem.

³⁾ Ibidem, ст. 550;

⁴⁾ Ibidem, ст. 562;

⁵⁾ Ibidem, ст. 571;

⁶⁾ Ibidem, ст. 327 і 344;

На весні справу вже не тільки вирішено, але її оформлено. Царська грамота від 15 березня, прислана на Дні, спочатку повідомляла донців, що „гетман Богдан Хмельницький и все Войско Запорожское и вся Малая Русь со всеѣмъ городами и землями“ „учинились въ подданствѣ“ царя. Новий підданиць Московський, гетьман Хмельницький, маючи приязню з Кримом, має санкцію від царя „на ту приязню під умовою, щоб хан не воював Московської землі й України та не давав би помочи полякам. Богдан запевнив, що так воно є нині, і тому цар на Богданове прохання велів донцям, щоб вони втрималися від нападів на Туреччину й на татар. І тільки, коли-б хан не устояв-би „в правѣ своєї“ та послав-би своє військо на Москву або на Україну, тоді донці мали-б „над кримським куртом промишлять“, „скільки вам милосердній бог помочи подаст“¹⁾. Донцям так само, як перед тим Хмельницькому, писав цар про бажаність постійних безпосередніх зносин поміж Доном і Запорізьким Військом²⁾.

Установлення таких відносин з Доном що-до татар дав Хмельницькому змогу в переговорах з татарами говорити від імені не тільки запорізького козацтва, але й донського. Вже влітку 1654 р. Хмельницький говорив посланцеві кримського хана, Алкосові Кегито, що якби татари зосталися „в союзѣ“ з козаками, то Хмельницький обіцяє, що „и з Днѣпра, и з Дону від козаків жоден ваш не загине і татарським улусам вільно буде кочувати по казацьких степах“³⁾.

До всіх цих українських новин та змін поставалися на Дону прихильно й слухливо. В листопаді 1655 р. донці відповідали до Москви, що дістали царську грамоту з повідомленням про приєднання України та з інструкціями що-до кримських відносин. Донці писали, що готові, як і в попередні роки, пильно стежити за всякими татарськими намірами і в разі потреби обороняти державу від пограничної грози, а тепер вони все виконають, чого вимагає від них цар, як тільки транить небезпечка від татар, або коли їх повідомить про це цар або запорізький гетьман⁴⁾.

Як відомо, Богданів союз з татарами р. 1654 не був міцний і хутко розірвався. В наслідок цього занеохотівся на нові сутички з Кримом, і Московський цар повідомляв донців, що він наказав Хмельницькому з'єднатися з ними на боротьбу з Кримом; донці також були про це повідомлені від царя і ждали до себе „в прибавку Запорожских козакон сколько можно“, щоб разом „промишлять... сопча“ над татарами⁵⁾. Літом 1654 р., в липні місяці, Хмельницький безпосередньо звертається з пропозиціями до донців в зв'язку з погіршеннями відносин його з Кримом. Послав Хмельницького — Бужинський сотник Лук'ян Сухина „с товариша“—прибули на Дні 12 липня. Хмельницький через нього усно й у спеціально писаних до донців листах повідомляв, що хан з своїми ордами „сложился“ з Польським королем, і що вони разом збираються йти тепер на Московські землі войною⁶⁾. Просив Хмельницький, щоб донські козаки йшли походом на Крим

¹⁾ Донскія Дѣла, IV, 787-788;

²⁾ Ibidem, ст. 861; Якби хан дав наказ, то донці мали-б „одписать“ в Москву про це швидко „и к гетману и Богдану Хмельницкому отписали на скоро же“.

³⁾ А. Ю. и З. Р. X., ст. 504;

⁴⁾ Донскія Дѣла, IV, ст. 876.

⁵⁾ Ibidem;

⁶⁾ Ibidem, ст. 876;

як морем, так і степом і руйнували-б Крамські села та орди, „прося у бога милости“¹⁾).

Прохання Хмельницького задовольнили донці відразу. Організувавши на море козацьку експедицію на 30-ти стругах, донці на морі ждали цілих 2 місяці, щоб напасти на Крим саме тоді, як орда посує в Крим. Але хан у похід не вирушив, і донці поодбивали тільки у татар бранців-українців („Литовского... полону Малой Руси твоих государевых Черкасских городов“) 120 чоловіків та жінок і привели їх з собою на Дін, а тоді відпустили на Україну понад Сіверським Дінцем на бударах до Святих Гір, а звідітя степом до Полтави на руки полковникові Мартину Пушкареві²⁾. Такі результати походу треба було вважати за цілком позитивні, і Москва пініше згадувала про цей похід як про похвальний та славетний учинок донського козацтва³⁾.

На ґрунті об'єднаних акцій супроти Криму зав'язуються частіші безпосередні зносини між Хмельницьким та Доном. Маємо згадку про донське посольство до Хмельницького—Гарасима Іванова, — та про нове посольство на Дін від Хмельницького з 9-ти козаків на чолі з тим таки попереднім посланцем—Дук'яном Сухиною⁴⁾.

Хмельницький жалівся донцям на віроломство кримців. Вони клпкали його до себе, обіцяючи приязнь та допомогу, але як Хмельницький послав до Криму своїх послів, татари їх затримали й одпустили по довгій арешті, переказавши через них Хмельницькому, щоб він одступився від Московського царя, загрожуючи, коли Хмельницький не схоче так учинити, війною та союзом з цоляками, що на той час був уже довершеним фактом. Хмельницький знову просив у донців, покликаючися на царські накази та інструкції, про допомогу. Донці, в особі атамана Осипа Петрова відповідала Хмельницькому, що охоче пристають на його заклик та прохання і зроблять все, що буде в їхній силі та змозі. „Ні ради мы—писали донці,—... противу... государевых неприятелей и опших наших войсковых сопостат постоять всемъ за едино разом, не жалѣя своихъ голов, сколько милосердный богъ помощь подаст“, а на-весні обіцяли донці „состроятъ“ більше як сорок стругів морських і сісти на ті струги козацтво „скільки нас в тѣ струги вместитца“, і для походу підняти все козацтво з Дону та з вищих козацьких територій: „Пошлем мы вскоре свои войсковые грамоты и во всю столбовую реку Донъ снизу и доверху, к верховымъ атаманамъ и казакамъ, и во все запольные свои рѣки в Донецъ и на Хоперъ и на Медвѣдницу и на Яикъ и на Терекъ и на вишие наши рѣчки покаместъ казачей присуд, чтобъ онѣ атаманы и казаки по тѣмъ нашимъ войсковымъ грамотамъ... ѣхали б на съѣзд на ныя к намъ к Войску в Черкасской городъ какъ ледъ вломаетъ, с льдомъ тотчасъ наспехъ, а на дальнихъ запольныхъ с Терекъ и с Явку ѣхали-б к намъ на Донъ к Войску жиднишнюю зиму к веснѣ ж, и были б онѣ все готовы... и шли б на Крымъ с нами ж вмѣстѣ“.

Донці переказували в цій грамоті Хмельницькому й ті свої відомості про татар, що про них вони дізнались від захоплених язаків. Хан справді збирається в похід, годує коней і має намір вирушити „по первому льду, какъ рѣки станутъ“. Підбиває його до війни Турецький султан, він-же має прислати йому й турецьке військо.

¹⁾ Ibidem, ст. 877;

²⁾ Ibidem, ст. 879;

³⁾ Донскія Дѣла, т. V, ст. 103;

⁴⁾ Московське Древлехранилище. Справи Малор. приказу.

Про ці новини збиралися донці повідомити Хмельницького ще перед тим, як прийшли його послы на Дін¹⁾.

Думаючи використувати для своїх кримських планів донців та маючи тепер до цього повну змогу, Хмельницький хоче через донців притягти до військової помочи собі ще й калмиків, що кочували поміж Доном та Волгою і далі над Волгою. В тих таки листопадових переговорах з Дніським Військом Хмельницький просить атамана Осипа Петрова та все донське козацтво, щоб вони відрядили своїх посланців у калмицькі кочовиська й постаралися й калмиків заохотити до кримського походу. І на це пристали донці, послали до калмиків, що були на той час за Волгою, і калмики теж дали свою згоду піти на Крим, обіцяючи прийти, як тільки міцно віяметься льодом Волга, щоб великій калмицький орді можна було перейти через неї. Але про союз з калмиками радили донці Хмельницькому асистенсі безпосередньо з Московським царем і просити царя дозволити їм притягти до війни з татарами велику калмицьку орду²⁾. Московська влада обережно дуже ставилася до справ участі калмиків, і цар підчас переговорів з ними з приводу цієї справи нагадував козакам, що без його згоди на наказ не можна провадити з калмиками переговори про військовий союз. Стримане ставлення царя до союзу козаків з калмиками змінюється на цілковиту прихильність до цієї справи, як тільки по весні 1655 р. цар дізнається, що Кримський хан вирушив проти Хмельницького. Цар не тільки дозволяє тепер донцям вести переговори з калмиками, а навіть сам велить їм швидше порозумітися з ними і вквітати їх, визнає також за конче потрібне, щоб про порозуміння з калмиками Хмельницький був цілком у курсі справ. Наказує цар донцям повідомляти про відносини з калмиками і себе, а також Богдана Хмельницького і все Військо Запорізьке³⁾. Хмельницький на цю пору, по весні 1655 р., пробував і сам безпосередньо зв'язатися з калмицькими тайшами, але донці знайшли в цьому якусь незручність і не пропустили українських посланців до калмиків, відіславши їх назад до гетьмана. Хмельницький удався тоді з скаргою до царя, і цар через київського воеводу ки. Куракіна наказував донцям, щоб послів Хмельницького до калмиків було пропущено⁴⁾.

В боротьбі з татарами Хмельницькому пощастило використати потрібні йому сили донців та калмиків. Донці мали від царя ясний наказ „промишлять“ підчас боротьби Хмельницького над Кримом та кримськими улусами і бути готовими до морського походу, як тільки в тому стане якась потреба Богданові Хмельницькому⁵⁾. І донці старанно виконували ті накази, помагали Хмельницькому, беручи участь у його війнах.

В-осени 1656 р. після запеклих боїв з Кримом, Хмельницький з татарами замислює і знову починає турбуватися, щоб донці якимось своїм нападом не роздратовали татар та не штовхнули їх на новий розрив з запорізьким козацтвом. Знову звертається в січні 1656 р. Хмельницький до московського царя й просить заборонити донцям, зважаючи на його, Хмельницького, мир з татарами, ходити на них. Цар написав на Дін, як просив Хмельницький, щоб Донське Військо не чинило „соры и задоров“ ні з кримцями, ні з азовцями, „по-

¹⁾ Ibidem.

²⁾ Ibidem.

³⁾ Донскія Дѣла, ст. 902—904;

⁴⁾ Ibidem, ст. 919, 920;

⁵⁾ Ibidem, ст. 905;

кам'єста они (гетьман Б. Хмельницький і все Військо Запорізьке) в Войску Запорожском украинные города от Крымской стороны устроят", щоб напади Донського Війська не спричинилися до „ссорн“ між Кримським ханом та Військом Запорізьким¹⁾. Цар повідомляв донців і про свою блискучу перемогу над поляками, про здобуття Вільни та про інші свої військові триумфи, тим самим з'ясовуючи козакам, що немає вже потреби, після перемоги над поляками та замирення з їхніми союзниками татарами, і донцям шарапати Крим. Закликав цар донців, діставши оту звістку про перемоги Московського війська, дякувати богові²⁾, і донці мусіли, виходячи з свого почуття глибокої лояльності до Москви та своєї служби інтересам Московської держави, радіти з успіхів московської зброї та московської дипломатії, але примусово додержуватися миру з татарами було дуже не в руки донцям, і вони дозволили собі дуже обережно висловлювати свій протест та своє незадоволення. Писали вони Московському цареві, що їм „мочи нїт... терпївнїю“ від татарських „обид и задоров“. Богдан Хмельницький — писав донцї з великим незадоволенням — з татарами помирявся, а їх „в том не умирял, чтоб... они нам никаких задоров не чинили, и к нам под Войску не ходили и казаков бы наших не имали и не рубили“³⁾. Очевидно, ніяка дипломатія, ніякі умови й переговори не могли стримати або перемінити оті побутові, стенові, постійні зв'язки, що раз-у-раз виникали поміж донцями й татарами, і політика Хмельницького супроти татар була тут так само безсилна щось в корені змінити в цих відносинах, як і часті, а вноді суворі та категоричні накази й упінення в цій справі Московського царя. Отже і тепер царський наказ про замирення з татарами донці порушили. Не вважаючи на заборону, вони пішли походом на Азов, очевидно, це була експедиція не офіційними колами донського війська організована з військовим отаманом на чолі, а черговий вияв козацького добичництва, що його вважали за надто вже звичне, побутове з'явище, і тому не дуже перешкоджали масам козацтва йти здобувати „зипунов“. Навіть цар, довідавшись про порушення його іакау, не розгнівався і не поклав своєї на козаків „опали“. Може це сталося через те, що донський похід на Азов не спричинився до якихось ускладнень з татарами, може не було підстав гніватися, бо цей похід для донців був дуже нещасливий, — вони зазнали великої шкоди. В усякому разі цар не покарав їх за неслухняність, тільки легко агадав він про це, та навіть прислав їм гроші, своє царське „жалованье“⁴⁾.

Оглядаючи зносини України з Доном за часів Хмельницького, ми помічаємо, що тим зносинам бракувало якогось спільного інтересу, що міг-би об'єднувати Донське Військо та Військо Запорізьке в якусь спільну козацьку групу. Хмельницький дивиться на донців тільки, як на силу, що може йому допомогти або пошкодити, і ніколи не оцінює відносин з Доном з погляду якихось спільних інтересів. Навіть про ідею козацької солідарності, що про неї взагалі гадували українці й донці за інших часів та в вищій потребі, в цих зносинах майже не згадується. Коли Хмельницький нагадує про цю солідарність в єдиному, як ми бачили, випадкові, то це для того зроблено, щоб сказати

¹⁾ Донскія Дѣла, ст. 82—83, 108, 129-130;

²⁾ Ibidem, ст. 104;

³⁾ Ibidem, ст. 131;

⁴⁾ Ibidem, ст. 182-183.

прикрє слово донцям за те, що не підтримують вони планів українських, та й то кінчалось це нагадування погрозою.

Однієї українського й донського козацтва полягала в стихійних масових зносинах, у побутових степових та військових проти татар зносинах та ще в зустрічах великих народних українських та великоруських колонізаційних хвиль. Усвідомлена політика тієї держави, що дістала за проводом Богдана Хмельницького назву Війська Запорізького, не заводила в коло своїх інтересів виключення цими стихійними процесами. Відносини з Кримом сиріймає Хмельницький тільки, як стратегічний та політично-державний маневр, отже, ті маси українського та донського козацтва, що жили постійними нападами на татар, не були зв'язані безпосередніми інтересами свого життя й свого степового добичницького устрою з високою політикою та стратегією українського гетьмана.

В наслідок цього й бачимо ми, що Донське Військо зостається байдуже до боротьби Хмельницького з Польщею, до його героїчних змагань вибитися з-під впливу дужих сусідів та створити козацьку державу. Ця боротьба розцінюється на Дону тільки з погляду тих результатів, очевидно, розуміє слабкість ідейного та політичного зв'язку поміж своєю програмою та лінією Донського Війська. Він охотніше й частіше веде мову про використання донців не з ними самими, а про них з Москвою, де по суті й було основне коріння Донської політики, бо місія донського козацтва, як відкрити степовий добичницький та військовий побут, була нерозривно зв'язана з інтересами Московської держави, а завданням боронити її границі, територіального розширення та колонізаційного руху населення.

(Отже, можна зробити той висновок, що козацька революція на Україні XVII ст. не знайшла на Дону ані відгону, ані розуміння, ані навіть великого зацікавлення. Те, що робилося в „Литовській стороні“, у чоркасів, цікавило донців не більше, як ті політичні події, що відбувалися в Польщі; це були криві з чужими інтересами, з незрозумілими завданнями).

Це зовсім не означало, що маси донського та українського козацтва в зв'язку з такими глибокими змінами, що їх принесла революція в життя України, рвуть між собою зносини побутового характеру; навпаки, ми бачимо, що ці зносини, нерегульовані ні українською, ні донською політикою офіційних представників того й другого козацтва, тривають і далі і впливаються в старі ті форми постійного єднання, що ми їх розглядали в попередніх розділах.

Ми вже наводили в вишньому місці факти спільних, політикою Хмельницького нерегульованих, походів українців та донців на море. За цей час приплив на Дін українського козацтва в зв'язку з бурхливими соціальними та зовнішніми подіями на Україні збільшується. В серпні, напр., 1655 р. донці пишуть до Москви й просять прислати на Дон більше провіанту та грошей. Мотивують вони своє прохання тим, що запаси хліба, прислані від царя до того, потрібні на Дону „для ради невольников“, що виходять з кримської та ногайської земель, „п оть Хмельницького — додають донці — приходять скуднїя люди“, і Донське Військо годує тих приходьків: „І которїя Запорожскїя козаки от Хмельницкаго приходят и ми тѣм Запорожским козам тѣм же запасом дуванимся“¹⁾. Державна політика Хмельницького

¹⁾ Ibidem, ст. 35;

трохи стримувала рух українського козацтва на Дін, бо на Дону під час непорозумінь та ускладнень з Хмельницьким оберігалися всякого запоріжця та українського козака. В 1630 р., напр., на Дін, як переказував валуйський вож Микитка Зарубін, прийшло запорізьких черкас 700 кінних чоловіка, сказавши, що вони прийшли сюди „для добычи“ своєю волею, але донці, боячися, чи не підіслав їх Хмельницький, авеліли тим черкасам розташуватись оддалік від себе¹⁾. Політика українсько-козацької держави Хмельницького ігнорувала цей масовий колонізаційний рух українського козацтва на схід, що почався віддавна, а тепер що-разу збільшувався, і не ввела його в сферу свого обслуговування, отже, в українсько-донських відносинах цієї доби стався розрив поміж офіційними зносинами та стихійним масовим єднанням.

Закінчуючи цей розділ, ми спинимося ще на одному побутовому моменті, що стичється до нашої теми, а саме—на одному епізоді з донцями на Україні, що залишив по собі глибоку пам'ять і в сучасників, і на пізніші часи.

В 1656 р. донці верталися з-за Дніпра, де вони воювали проти поляків у війську Хмельницького. Проходячи Лівобережжю Україною, донські козаки поводитися так, як поводитися мало дисципліноване військо в чужій стороні; їм, треба думати, тяжко було розібратися, де кінчається земля черкас і де починається земля Польська чи Литовська, з якою вони воювали. Огже донці, як переказує з обуренням Величко, „многие без жодного респекту и дискреции людям сілским и гражданским починили розоренія, обиди, грабительства и побой“. Ця обурлива „неполітика і грубіянство“ донців особливо гостро виявилася на території Гадяцького полку, так що місцева українська влада мусіла братися до якихось рішучих заходів, щоб ті донські безчинства припинити.

Тодішній намісник гадяцького замку Тяміш, „плачу и многих жалоб людей полку Гадяцкого выслушавши“, зібрав триста козаків і вдарив на свавільних донців недалеко від Гадяча під с. Поділками. Донців було розбито й погромлено²⁾.

Подія ця мабуть була дуже голосною на свої часи і такою заховалася й у пізнішій пам'яті, бо оповідає Величко про неї там, де веде мову про зовсім інші важливіші справи, а саме, про польсько-шведські війни 1656 р., і під цим роком єдину подію, що сталася на Україні, записує якраз оцю, як подію, варту найбільшої уваги щодо своєї важливости. Для Тимоша цей епізод мав згодом погані наслідки. В 1659 р. підчас Пушкарєвого протії Виговського в Полтаві повстання, Тяміш держав сторону Виговського, і гетьман послав Тимоша в Полтаву на переговори з Пушкарем. Отут-то сердатий на всіх прихильників Виговського Пушкар і привгадав Тимошеві його бату з донцями, розцінюючи її, як недозволєну розправу з вірним Московському цареві військом. Грунтуючись на цьому, Пушкар заарештував Тимоша і з відповідними обвинуваченнями відіслав до колонтаївського розводу³⁾.

¹⁾ „полєднї ... стаять особо на яру на другом острову ниже Черкаского“.— Донскія Дѣла, IV, ст. 490.

²⁾ С. Величко. Сказанію о войнѣ козацкой з поляками, К. 1920, I, ст. 643.

³⁾ Ibidem, ст. 178.

V. Українсько-Донські відносини в другій половині XVII ст.

Ми бачили, що за часів Хмельницького у Донського Війська не встановилось щирих відносин з новою українсько-козацькою державою. Після Хмельницького відносини ті так само не виявляють будь-якого органічного зацікавлення Дону українськими справами; ці справи були далекі донському козацтву, а що цікавило донців в подіях на Україні, так це можливі ускладнення з Кримом та роля в кримських відносинах запорізького козацтва та українських політиків.

Власне для того Військо Донське й послав на Запоріжжя своїх людей та ще, щоб збирати всякі відомості про запорізьке життя та про наміри українського козацтва, потрібні для політичного вжитку Московській держави.

В 1657 р. донські станичники для того були в „Запорогах“ і „вѣстей у Черкас провѣдывали“¹⁾. Тоді-ж до Москви прислано „распросные рѣчи“ донського козака Гривки Савельєва „о запорозских вѣстях“ і про гетьмана Виговського²⁾. На Запоріжжі був Савельєв з спеціального доручення воеводи ки. Львова, що послав його туди збирати відомості про Запоріжжя та про гетьмана Виговського³⁾.

Донський станичник Лук'янов переказував у Москві надто цікаві речі про політичні плани та наміри на Україні. На раді Іван Виговський з миргородським полковником Гривком (очевидно, відомим сподвижником Виговського — Григорієм Мисницьким) прислав листи до татар через запоріжців, і запоріжці рішуче протестували проти початку оних з татарами аносин. Запоріжці висловлювали своє глибоке обурення, почувши про можливість дружби Виговського з Кримом, і в разі, якби та дружба наступила, збиралися ударити сами на Виговського, пропонуючи тим донцям підтримати їх, але донці не знали з якої причини одмовили запоріжцям і поїхали до себе додому⁴⁾.

Полонені татари влітку 1658 р. оповідали донцям, що великим постом „Луговський“⁵⁾, тоб-то Виговський, послав своїх послів до Кримського хана й просив татарської помочи проти Пушкаренка. Татари вирушили в похід, більш як 20 тисяч орди, що складалася з азовців, ногайців, кабардинців та таманців⁶⁾.

Можливість цього походу дуже турбує донців, і ми бачимо, як енергійно, в 1659 р., донці стараються здобути татарських язиків, щоб розпитати їх про союз кримців з Виговським⁷⁾. Втікач з-за Молочних Вод з ногайських Уржибетєвих улусів полоняник-запорожець оповідає донцям про похід кримців та ногайців на поміч Виговському. Про те саме оповідає донцям в'язний у полон татарин⁸⁾. Злобуті вісті донці відсилають до Москви. Цар дякував донцям за новини і захолював їх і далі збирати відомості „о Кримских и Нагайских воинских людѣх...“

¹⁾ Донскія Дѣла, V, 262.

²⁾ Ibidem, 266.

³⁾ Ibidem, 259-260, 313-314.

⁴⁾ 253-254.

⁵⁾ Донці раз-у-раз ім'я українського гетьмана передають у формі „Луговський“ замість „Виговський“. Очевидно, це була широко вживана серед козацької маси форма. Бо і в українських думках маємо також: „Луговський“. Див. думу про смерть Хмельницького: „Есть у мене Іван Луговський“... „Не хочемо ми Івана Луговського: Іван Луговський близько ляхів, мостяних панів живе“. В. Антонович и М. Драгоманов ист. пьени маюр. нар. II ст. 120).

⁶⁾ Донскія Дѣла, V, 338.

⁷⁾ Ibidem, 338, 443, 456-457.

⁸⁾ Ibidem, 490.

куди їм, соединяясь с Крымским ханом поход чаять и гдѣ нинѣ Крымской хан: в Крыму ль вли во Крыму выступил, в в которих мѣстах стоит в не чаять лв их походу на наши... украинние и Черкаскіе городи¹⁾. Донці не задовольнялися самим збиранням відомостей про намір Виговського, про татар, а бралися ще й до того, щоб активно перешкодити українсько-татарському союзі. Знаючи про похід татар на поміч Виговському, донці засіли, в 1659 р., на р. Самарі „на вольном броду“, перейняли тут мурау Кая-бея з 3000 кримських татар, що саме йшли до Виговського. Після того донці кривців розбили й злобули в числі інших трофеїв і листа Виговського до татар з проханням про допомогу; тоді листа відіслали до Москви²⁾. Коли Москва стала перед фактом погодження Виговського з Польщею її стала на військову ногу супроти України, цар Московський сам закликає донців нападати на Крим, звідки подвѣсться Виговському допомога проти Москви. В листі цар шле донцям грамоту й у ній дякує за прислани кримські новини, разом повідомляючи, що Кримський хан „со многими силами“ прийшов на поміч до Виговського, і закликаючи донців чинити над Крамом свої військові „промисли“, бо в царя стоить з Виговським і татарами війна „безотступно“³⁾. Донці в заміну тх повідомлень про татар, що діставали коня з Москви, як і завжди, послали туди все, про що дізнавалися. У вересні 1659 р. донський отаман Кирило Петров оповідав на Москві, що на Сіверському Дніпі нижче від Святих Гір пройшов Кримський хан „со всею ордою“. „А черкас де с ними Запорожских, — додавав Петров — слухали они от татар, тысяч с шесть“⁴⁾. Докладні відомості про татар, здобуті на Дону від еспійманів татар так само, в 1660 р., козакки надіслали до Москви⁵⁾. Але, не вважаючи на це, добре так налагоджене порозуміння у відносинах між Москвою та Доном що-до України, Москва мала підстав сподіватися інших комбінацій в разі, якби українським политикам пощастило якось намовити донців перемінити своє до України ставлення і стати проти Москви разом з Україною. Така комбінація була можлива, бо давала змогу гультяйським елементам на Дону („воровским козакам“) задовольнити свої вічні прагнення: Виговському заваджало прихилити донців та донське гультяйство як шляхетський напрямок його діяльності взагалі, що викликав гостру опозицію до себе й серед запорізького гультяйства, так і отой союз з Крамом, що через нього раз уже не могло статися примирення поміж донцями та Хмельницьким. Але Москва мала рацію, коли боялась якоїсь несподіваної політичної диверсії Виговського, що могла б притягти до нього донців. Цим побоюванням треба пояснити те, що в листопаді 1659 р. Московський цар прислав на Дні грамоту спеціально присвячену українським справам та подіям. Ця грамота має характер просторої декларації Московського уряду про відношення Москви до України й України до Москви. В грамоті насамперед сказано про ті мотиви, що були в Московського царя, коли він приймав під свою руку українську землю. Цар прийняв Військо Запорізьке під „нашу великого государя високою руку в вѣчное подданство“, визволив від ляхів Україну й не допустив ляхів руйнувати та ганьбити церкви, вважаючи на часті прохання і „слезные прошения“ гетьмана Богдана Хмельницького й усього війська запо-

¹⁾ Ibidem, 384.

²⁾ Ibidem, 487-488.

³⁾ Ibidem, 503-504.

⁴⁾ Ibidem, 510.

⁵⁾ Ibidem, 673.

різького. Військо склало цареві присягу перед Бутурліним, — „перед святым евангелием обѣщаніе с клятвою učinили и крест цѣловали“. Свого слова цар додержував і всіма силами боронив Україну від ворога. Обраний на гетьманство Виговський також склав присягу на вірність Московському цареві, але згодом став ламати ту присягу. І цар, оповідаючи про це донців, дає їм арозуміти, що за Виговським стояли не всі українські козаки, що існувала партія на Україні, вірна Московському цареві. „И которые из Войска Запорожского подданные наши, помня свое крестное цѣлованіе и нашу... к себѣ милость, учали ево в той измѣнѣ обличать...“ — зазначає про це цар. Піднявши бунт проти царя, Виговський, „в свое единомыслие“ привів „многих полковников і Черкас“, але „все Войско Запорожское: полковники и сотники и козаки“ відійшли від зрадника-гетьмана, zostалися вірними цареві, а Виговського хотіли навіть убити. Не втікли зате помсти в вірних цареві людей польськїх жовнірів, що залогали своїми стояли в Переяславі, Ніжені, Чернігові та по інших містах, їх було ніби повбивано більше як 3000. Забито так само „и совѣтника Виговского, которий его на всякое дѣло проводил“, шляхтича Юрія Нещирича. Натомість все військо обох боків Дніпра: „обозной, и судья, и есаулы войсковы и всѣ полковники, и старшины, и войти, и бурмистры, и райцы, и лавники, и вся чернь“ обрали на гетьмана Юрія Хмельницького й знову присягнули на вірність цареві. Огже після всього цього наказував цар донцям підтримувати Юрія. Якби Юрій Хмельницький — писав цар — „буде учнет к вам с промислу на неприятелей и врагов креста Христова на бусурман писать в вам бы к ним быти совѣтным и под неприятели нашими, гдѣ буде лучатца, промисль с ними чинить собча“¹⁾. Такий був зміст цієї просторої царської до донців грамоти. Яка була рація — спитаємо тепер ми — так просторо, ніби виправдуючись і когось у чомусь уперто переконуючи, писати про всі оті подробиці, коли шиб-то відразу можна було дати ясній донцям наказ — битися з Виговським та з татарами й допомагати Юркові Хмельничкові. Справа, очевидно, полягала в московських побоюваннях, щоб поміж Доном та Україною не виникло якогось шкідливого для Москви порозуміння.

В пізнішому листуванні з Доном цар уже без декларацій та агітаційних пояснень дає донцям інструкції, щоб вестя сильну акцію з Юрієм Хмельницьким та з іншими „на запорогах“ полковниками, що zostалися вірними (ареві²⁾). Московські побоювання про можливість якогось союзу між Виговським та донцями реальної основи під собою не мали. Не маючи підпертя в українській черні, гетьман — виразник шляхетських прагнень — навряд чи міг сподіватися, що його підтримають донці, де маса козацька своїм соціальним станом та побутом до української козацької голоти, а групи старшин-отаманів, що підходила б до українських козацьких „дукив-срібляників“, ще не встигло виробитися та скластися. Донських козаків можна було втягти під цей час в українські справи, направляючи їх проти кривців і тим ослаблюючи українську антимосковську боротьбу, або кидаючи донців на допомогу українській черні проти старшини. З наказу Московського уряду донці зачіпають татар, це дає бажаний результат — татари обережно оглядаються тепер на свою допомогу Виговському. Кримський виходець полтавський козак Ігнат Стасик влітку 1659 р. ошо-

¹⁾ Ibidem, 574-551.

²⁾ 1659 р. Донсія Дѣла, V, ст. 593.

відав, вийшовши з татарського полону, що він там чув від греків, ніби Кримський хан не піде вже помагати Виговському, бо кримські люди „ошасаютца на себя калмыцкого и донских казаков приходу“¹⁾.

І на Україні соціальні групи та козацькі партії, що змагалися з Виговським, ідучи чи то з народною масою, чи то схилившись до протекції Московського царя, прекрасно розуміли, як можна використати донців в цій боротьбі, направивши їх на союзників Виговського, кримців. Противник Виговського, Безпалій, в червні 1659 р. підчас московсько-української війни занадто поспішливо інформував Запоріжжя про те, що Виговський, діючи „без відома всей черни войска Запорожского“, присягнув королеві Польському, але тепер Виговському прийшов кінець. бо його обложено в Конотопі, так що „птицею отсюда не вылетитъ“. І ніхто Виговському не допоможе, бо король Польський воює з Шведським королем, а на Кримського хана пішли „калмыки со многими войска“ з донськими козаками. Безпалій і запоріжців просив, щоб вони громили татар, перешкоджаючи їм всюди, особливо на переправах²⁾. Не знати, чи в червні справді донці ходили воювати Крим, але в липні того-ж таки року той самий гетьман Іван Безпалій поїхав до Москви до Москаля Семена Черкеса з різними проханнями, і між ними було й те, що ніби то адійснювалося вже перед тим, а саме, щоб цар явелів донцям ударити на Крим. Безпалій просив царя, щоб той послав на Дін десять тисяч війська, а також явелів Донському Війську, „чтоб в Крыму какою ни есть помѣшку учинили“³⁾. І в кінці 50-х та на початку 60-х років XVII ст. відносини українсько-донські й укладаються, як фактична обовільна допомога, що скеровувала її Москва в своїх таки Московських державних інтересах. Так само, як тим українсько-козацьким партіям, що зоставалися вірні Москві, цар, підтримуючи їх, допомагав, приславши донців чи направляючи їх на татар, так само й для донців, коли донці опинилися в скрутному стані, цар використовував Запорізьке Військо, направляв його силу проти ворогів Війська Донського. В 1660 р. на донців збиралася велика й страшна гроза татар та турків. В похід проти Дону мали йти не тільки татари, але й турки, і спільними силами збиралися вони недалеко від Азова в гирлі р.р. Каланчі та Дінця побудувати городки та башти, щоб мати тверду й постійну змогу не пускати донців на море й у Крим⁴⁾. Татари хотіли навіть загатити зовсім гирло Дінця та Каланчі, забити річку камінням і таким способом зовсім перетяти водяний шлях донцям⁵⁾. Кінець-кінцем татари справді таки збудували на Дону на перевозі вгору від Каланчі по обидва боки Дону дві кам'яні башти, й поміж ними поробили ланцюги, а в гирлі Дінця поставили кам'яну фортецю з спільною залогою⁶⁾. Донці спробували були прорвати ці перепони й добитися до Азова чи на море, але даремно⁷⁾. Татари міцно тримали в своїх руках виходи з Дону. В таких скрутних обставинах донці просять допомоги й поради в Московського уряду. Москва спочатку обмежується загальним дозволом нападати на татар та воювати з ними⁸⁾, а потім заспокоює донців, що Запоріжжя підтримає їх у бо-

роті проти татар, обіцяє поміч і від себе. „А от нас... — писав цар на Дін у вересні 1660 р. — Войска Запорожского к гетьману Юрию Хмельницкому и ко всему Войску Запорожскому в нашей великого государя грамотѣ писано, чтоб он посылал от себя к кошевому атаману, чтоб они с Войском Запорожским над Крымскими улуси промысл чинили же и с нами о том ссылались“¹⁾.

Спільна акція донців з українським козацтвом за часів Виговського та Юрія Хмельницького була так само примусова, укладена що-разу не тільки за угодою, але й за інспірацією московською. В ті часи так само, як і в попередні, ніяких спільних інтересів не ставили Донське Військо та український козацький уряд, існувало тільки попутне стеново-добичницьке гультяйське єднання та гультяйський та кож спільний морський промысел — грабування турецько-татарських осель. Спільні лінії в діяльності та в політичних завданнях України та Дону намічаються тільки тоді, коли соціальна диференціація глибше заходить і над Дніпром, і над Доном, коли гостріше виступають і там, і там соціальні суперечності. Ці процеси припадають на 60 р. р. XVII ст. До них ми й переходимо.

60-ті роки були й на Україні, і на Дону часом бурхливого виявлення внутрішніх суперечностей, соціальних антагонізмів.

На Україні в ті часи після козацької революції остаточно й виразно намітилися дві основні соціальні групи українського населення — козацька старшина, оті аганьблені в народних піснях „дуки-срібляники“, і козацька голота та чернь, що так довго і так уперто колодила світлом, намагавшись дійти чи то до панування, чи то до класової помсти над заможними козацькими елементами.

Соціальна сутічка поміж цими двома соціальними групами українського населення приводить в 60-ті р.р. до Бреховеччини, що є не що інше, як організована спроба козацької запорізької голоти встановити свою диктатуру на Україні, спроба, як відомо, підтримана й московською політикою і московською озброєною силою і через цю допомогу доведена на деякий час до ілжорної перемоги.

На Дону в ці часи так само йде глухий процес соціальної диференціації. Складаються потроху загосподарені елементи, атамани, козацька тоб-то старшина, з другого боку — гультяйські елементи, поповнюючися в своєму числі, організують ризиковані експедиції, гуртукчесь в ед(і) розбійницькі загопи. Так виростає Разінщина. На початок 60-х р.р. частіше стають звістки про „воровство“ донських козаків — гультяїв на Волзі, — там гультяйство заснує навіть свій городок Різін (Рига) й робить з нього опорний пункт для своїх розбійницьких нападів, починаємо зустрічати й ім'я Степана Разіна, що спочатку грає серед донського козацтва помітну роль, виконуючи різні відповідальні військові доручення, як от напр., веде переговори Війська з калмыками²⁾. Натурально, що зростання гультяйських елементів на Дону й поширення активності цих елементів не могло не потягти за собою й оті маси українського гультяйства, що тинялися на Запоріжжі добичничали на станах, розбійникували на Московському пограниччі й ворохобили на Україні, беручи жваву участь у політичному житті та в політичному змаганні. У Разіна вже на початку його гультяйства на Волзі були у відділі українські козаків з оцієї неправляної людності. В 1660 р. воронізький воєвода Бухвостов розантував воронізьких

¹⁾ Акты Юз. и Зап. Рос., XV, ст. 385;

²⁾ Ibidem, ст. 389;

³⁾ Ibidem, ст. 404.

⁴⁾ Донскія Дѣла, V, 710;

⁵⁾ Ibidem, 780;

⁶⁾ Ibidem, 783;

⁷⁾ Ibidem, 845;

⁸⁾ Ibidem, 721—722;

¹⁾ Ibidem, 751.

²⁾ Донскія Дѣла, V, 850—851;

посадських людей, що приїхали з Дону про гультайство Стеньки Разіна. „Работные люди“ цих посадських оповіли, що були де вони на реке на Волге в гребях“ і бачили в Царщині Стеньку Разіна з його воровскими людьми, „у него де воровские люди Русские в Черкасси многие конные и пѣшие“).

Второв і Александров, вдавці воронізьких актів, гадають, що, вернувшись з Перського походу, в 1663 р. Стенька, як розбив його кн. Львов, був заспокоївся, а потім знову підняв повстання через те, що загін запоріжців, пройшовши Дн та проїхавши до себе донське гультайство, тут-же обрав собі за отамана Разіна, і той цювів їх знову на бунт¹⁾. Савелов так само казав, що основна маса у відділах Разінових, на яку він спирається, була та „голытьба“ козацька, що після Андрусівського миру приходять з України на Дн і сприяв тут зростати незадоволенню та бунтівницьким настроям²⁾. Також С. Соловйов надає великої ваги участі в повстанні Ст. Разіна українського елементу. „Охотники до зипунов“—каже Соловйов—потяглися до Разіна з Дону, з Хоперських городків, гуляці люди з Волги, запорізькі черкаси³⁾. Костомаров, теж визнаючи за серйозну участь українського елементу в Разінщині, показує між иншим на відділ, що допомагав Разінові, на чолі цього відділу, над чотирма сотнями „дохлячей“ мав команду запорожець Боба⁴⁾. І сучасники Разінщини звзначали велику роль в цьому рухові українського козацтва. В 1668 р. військовий дяк Абрам Іванов з станції отамана Фрола Мінаєва казав про Разіна: „нигѣ многие в войскѣ (Донському) русские козаки в хохлячи говорят, что им на Волгу ити будет воровать, а на Дону де жить им не у чего“⁵⁾.

Разінщина викликала прихильне до себе заворушення не тільки серед українського гультайства, що сновігала з місця на місце, не маючи сталою для себе осідку, ми бачимо рух до Разіна на Слобідській Україні, де полковник Острогозького козацького полку, Іван Степанович Дайніковський, той самий, що привів черкас в Острогозьк і осадив їх тут, привелася до Разіна, вхпив воеводу Панютіна й підняв бунт з чималою частиною козацтва. Острогозький сотник, Гарасим Коробут, заарештував Дайніковського і наслідок Дайніковського та навіть його жінку, що помагала йому, покарано на горло. Були також спроби повстати в зв'язку з бунтом Разіна і по інших місцях, як от напр., у Чугуеві⁶⁾.

Жодного сумніву не може бути в тому, що за таких обставин у Разіна мусіли бути зносини з українським козацтвом у якихось більшменш сталих та організованих формах, мусів Разін вдаватися по допомогу до українських козацьких ватаг, а то й до Запоріжжя самого. До нашого розпорядження є одна тільки звістка про такі переговори. В 1671 р. царські посли до гетьмана Демка Многогрішного мали говорити за царською інструкцією, що цареві стало відомо про перебування в Полтаві більше як двохсот чоловіка донських воровських козаків та черкас і московських людей Стенькиних. Це була велика ко-

¹⁾ Второв і Александров. Воронежские Акты I, ст. 68;
²⁾ Ibidem—, ст. 25;
³⁾ Н. Костомаров. Бунт Стеньки Разина. ст. 435;
⁴⁾ С. Соловьев. История России, кн. III, ст. 294;
⁵⁾ Савелов. Семья Фроловых на Дону; Труды XIX Археол. съезда т. III, ст. 362.

⁶⁾ Акты Юж. и Зап. Рос., VII, ст. 29;
⁷⁾ Н. Костомаров. Op. cit., ст. 480; Д. Багалъй. Очерки колонизации и быта окраины Моск. гос., ст. 474.

зацька станиця, вислана спеціально від Разіна на Україну до запорізького козацтва, щоб встановити союз з ними¹⁾. Козаки Разінові брали участь у козацькій в Полтаві Раді й були гостинно розміщені по селах Полтавського полку. Стурбований цими відомостями цар суворово вимагав від Многогрішного, щоб цих гультаїв неодмінно переловити й надіслати до Москви²⁾.

Цей наказ, мабуть, відповідно вплинув, бо наказував він ловити Разінових людей не тільки з присланої станиці, але й тих, що приїздили до Києва молитися або під цим претектом заїздили на Україну, шукаючи собі допомоги³⁾.

Дуже можливо, що ця станиця Разінова була відгомоном тих спроб поєднатися з Доном в антимосковській спільній акції, що зробив був Брюховецький р. 1668. Про цю спробу ми неабаром поведемо мову. Може бути й те, що ініціатива в переговорах належала самому Разінові, в усякому разі цей факт свідчить про існування таких переговорів, хоч вони й не змогли виявити бунт донської та волзької голоти з антимосковським рухом на Україні, і Разінщина обмежилася тільки фактичним стихійним збиранням у свої лави української гультайської маси, не надавши цьому стихійному єднанню форм усвідомленої політичної акції. Політика тих кол, що офіційно врядували на Україні, мусіла кінцем-кінцем орієнтуватися на Москву й через те виступати проти Разіна з Московського наказу, а, з другого боку, занедало велике протвєнство соціального змісту було між бунтом козацької волзько-донської голоти, підтриманим від козацької голоти української та стремлінням класу української козацької старшини, що з недолгими власне перебігями та антрактами фактично закріпляла своє панування на Україні й свій вплив на українську політику XVII ст. Тому нам і зрозумілий буде той факт, що гетьман Многогрішний послав, як подає Д. Бантиш-Каменський, тисячу козаків проти Разіна з осадою Гвинтовкою на чолі⁴⁾. Ниніше стояли справи українсько-донських взаємин за той короткий час, коли невідомими руками Брюховецького роблено спробу встановити диктатуру козацької на Україні голоти.

Брюховецький починає зноситися з Доном ще тоді, коли був на Запоріжжі. В 60-ті р.р. на Запоріжжі дуже багато було донських козаків⁵⁾. В 1661 р. Брюховецький разом з запорізьким військом веде боротьбу з Кримом і вдається на Дн по допомогу, просить помощи розігнати складні взаємини з калмками, давними донськими приятелями та союзниками. Річ у тому, що калмики з доручення Московського царя та в порозумінні з донським козацтвом, нападаючи на

¹⁾ „Были с запорожскими козаками вместе“.

²⁾ Письма Лазаря Барановича. Чернигов. 1865, ст. 141;

³⁾ Д. Бантыш-Каменский. История Малой России. 4 вид., ст. 285.

⁴⁾ В. Эйнгорн. Очерки из истории Малороссии в XVII в., м. 1899, ст. 706.

⁵⁾ Про це може свідчити, напр., дуже цікавий лист Івана Сірка від 1662 р. до тодішнього тимчасового на Лівобережжі гетьмана Ілїма Сомка. Сірко в своєму листі гостро на Сомка нападає, намагаючись його всякими способами скомпromітувати. Між иншим писав Сірко якраз про те, що на Січі багато проживал донських козаків, і вони добро пам'ятають, як Сомко в них на Дону шинкував вином. — Акты Юж. и Зап. Р. VII, 337. Про Сомкове перебування на Дону свідчить і донос Брюховецького р. 1660. Брюховецький тоді писав до Москви про українські справи: „Клим Сомко царскому величеству втрєн ли, про то он не вѣдает, а гетману Юрию Хмельницкому он дядя родной; только ему Сомку недруг Иван Выговский и наперед сего от Выговского он бѣгал и жил на Дону, а в Войскѣ при нем быть не смѣл“. — Г. Карпов. Киевская Митрополия и московское правительство во время соединения Малороссии с Великой Россией, ст. III. Мефодій Филимонович. М., 1876, ст. 13.

Крим, по дорозі, так-би мовляв, заходили й на Запоріжжя, грабували козаків та брали їх у полон. Одні донські козак, що жив на Запоріжжі, ошовідав, що його разом з іншими були захопили на Запоріжжі в полон калмики, запоріжців усіх калмики повбивали, а його, як донського козака, відпустили. Калмики мотивували своє ставлення до черкас тим, що вони з ними „не в миру“, мають їх за царських зрадників і будуть з ними воювати. З приводу цього, так само, як і з приводу спільної акції проти Криму, звертався Брюховецький до Донського Війська, просив помирити калмиків з запоріжцями, розтлумачивши калмикам, що запоріжці такі самі підданці цареві. Донці дали обіцянку допомогти йому в цій справі¹⁾. Рік пізніше, в 1662 р., Брюховецький підкреслював в листі до Московського стряпчого Косогова, що він орієнтується на союз з донцями, калмиками та астраханцями в своїй боротьбі з Польщею й не хоче приймати татарської допомоги, хоч йому її й пропонують перекопські татари²⁾. Цар прихильно приймав плани Брюховецького і наказував на Дін, щоб там сприятливо поставилися до пропозицій запорізького гетьмана. В інструкції донцям про боротьбу з Кримом, 1662 р., цар писав, щоб вони „нашого ж царского величества Войска Запорожского с кошевым гетьманом с Іваном Брюховецким по тому ж ссылалися (в Кримських справах) и промышляли божіим и нашим государским дѣлом заодно³⁾“.

Уже бувши гетьманом українським, в 1665 р., Брюховецький знову звертається на Дін і через донців, так само як і безпосередньо до калмицького тайши закликає калмиків у похід проти Польщі. Калмики згодилися й ходили з козаками на Білу Церкву, при чому ці приятелі донців своїм виглядом та звичаями очевидно справили на українців сильне враження, бо Самовидець присвячує цьому приходові калмиків та описові їхньої влачі чимало місця⁴⁾.

Так аван „зрада“ Брюховецького Московському цареві була по суті народнім бунтом-протестом проти режиму воеводського врядування на Україні, що в 60 р.р. стало надто тяжке та нестерпне. Брюховецький мусів вибрати між ласкою Московського царя до себе та сильним заколотом проти царя тієї самої маси, що дала йому гетьманську булаву в руки. Брюховецький пішов, хоч для нього це було вже й запізно, за українським демосом і гостро зміняє свої відносини до Москви. І тепер, зважившись розірвати з Москвою та організуючи проти неї повстання, Брюховецький звертає свою увагу на той Дін, що з ним і до того мав чимало справ та звязків; в Донському Війську хоче знайти собі Брюховецький союзника в боротьбі з Москвою. Донців було тоді сила на Україні. Багато їх було, як ми про це згадували, на Запоріжжі, і того самого року, коли Брюховецький підіймав повстання проти Москви, донські козак і калмики ходили разом із запорізькими козаками під проводом Ів. Сірка воювати Крим⁵⁾. Стояли козак і по українських містах в московських залогах⁶⁾. Правда, в московських залогах вони мусіли справляти на українське населення негативне враження, як усе те, що сполучене з воеводським урядуванням

¹⁾ Донския Дѣла, V, ст. 920-930;

²⁾ Акты Юж. и Зап. Рос. VII, 336;

³⁾ А. А. Лихин. Акты, относящиеся к истории Войска Донского, т. I, № 42, ст. 70, № 43, ст. 72.

⁴⁾ Самовидець. Лѣтопись. 87-88;

⁵⁾ Акты Юж. и Зап. Рос. VII, 101.

⁶⁾ Напр., в Києві 1661 р. — Акты Ю. и З. Р., VII, 328; в Переяславі 1663 р. — Ibidem, 360 і т. д.

на Україні та з їхнім надуживанням своєю владою. Лютого 14 Брюховецький звертається до Донського Війська з довгим, просторим листом, використовує всі ті аргументи, що могли вплинути на донців, говорить і про спільні завдання, про кривди козацтву від Московського уряду, нарешті взагалі намагається всякими правдивими й неправдивими обвинуваченнями дискредитувати Москву, її уряд та її царя. Лист Брюховецького дійшов до нас у московському перекладі¹⁾.

Заадресовував Брюховецький свого листа: „славному, грозному и необходимому войску Донского итаману и всему рыцарству на Дону пребывающему, доброго здравия, умножения славы бессмертной и над неприятелями победы от господа бога получитьи усердно желаю“.

Брюховецький починав з нарікання на бояр, що хотіли-б в тенетв приймати славне Запорізьке Військо. На неправді бояр і скаржився Брюховецький „пред всім славным рыцарским войском Донским“. Москва вчинила не по правді, побратаннися з „древними главными врагами православному християнству“ ляхами і постановивши всіх православних християн на Україні вигубити й викоренити мечем, а тоді, захопивши живих людей, як той скот, позаганяти в Сибір, і таким чином анищити славне Запоріжжя й Дін, „чтоб на тѣх мѣстах, гдѣ славные войска православного християнства на Запорожьѣ и на Дону обрѣтаются, от кровавого труда хлѣба употребляют, тамо в дикіе поля авѣрнія жилища обратити хотят“, а Запоріжжя й Дін заселити иноземцями. В усьому цьому Брюховецький обвинувачував московських бояр, що ніби то дали ляхам 14 мільйонів грошей і присяглися на вічну дружбу з єдиною, на думку Брюховецького, метою, щоб вибратися з-під царської руки та щоб на польський вірець „городами владѣти в Польшѣ бо сенатори все королями, а одного за господина бити мала разумѣют“. Брюховецький далі перелічував усі провини, що повстали від „дукавої мучительної злоби“ бояр московських. Під час війни з ляхами Москва побрала євреїв та інших іновірів, ті похристиялися й поженилися в Москві, а тепер Москва їх відпустила в Польщу, і вони там знову пристали до своєї старої віри. А тимчасом „нашу братію православных християн“ не хочять визволити жодним способом, але ще в більшу біду та неволю заироваджують. Свого верховного пастиря—патріярха скинули вони і в тюрму посадили, а патріярх учив доброго діла, любови до ближніх, до вбогих і перестерігав, щоб не наближался вони до латинської ереси. А вони нані сами прийняли унію й латинську ересь, бо дозволили ксьондзам по церквах служити, і Москва вже не руським, а латинським письмом писати почала. Ті городи, що ваяті були козацькою шаблею, Москва повіддавала в руки ляхам, а ляхи там переслідують православніє. Брюховецький закликав донців: „А еже вы, братія моя милая, обыкли всегда при славі, побѣдительствѣ и волности всякой пребывать, совѣтум того ради лучше порадѣйте вы, господа, о злотой вольности, при которой все богатства, все имѣнія Бог подают, нежели бы вы, господа, обмачивым Московским жалованьем казною прелщения быти“. Брюховецький перестерігав донців, що Москва, як тільки вправиться з Україною, візьметься відразу до Дону та Запоріжжя. Уже й почала робити це Москва під Київом у Броварах та Гоголеві, де вигубила людей, не помилувавши навіть дітей.

Брюховецький просив і „опасав“ донців ізнову, „дабы не предалась вы тою их несчастливою прелщением быть казною, но с госпо-

¹⁾ В Москву його привезено 26/IV.

двом Стенкою будете ви єдиномысленно братского желательного прі-
стства". Просив Брюховецький, щоб донці не барилися й прислали
до нього своїх посланців¹⁾.

Плани Брюховецького склалися широко, і дехто з істориків
висловлює думку, що вони мали-б великий та певний успіх, якби їм
на занаді не став Дорошенко. Барсуков, напр., гадає, що діло Брюхо-
вецького „дійствительно . . . было задумо довольно широко. Брюховец-
кий уже протягивал руку Стеньки Разину". Новіший дослідник Дон-
ської історії Сватіков також зазначає політичну „дальновидность" Брю-
ховецького і трактує його листи на Дні, як протест проти централі-
заторської політики Москви, проти придушення нею автономії та по-
літичної свободи. На жаль, новий історик Дону так і обмежився кон-
статуванням політичної далекосягlosti планів Брюховецького та того,
що „Дон не поддержал Украины и лишь в слабой степени пошел за
„господином Стенькою", і не дав аналізи причин, як зовнішніх, так і
внутрішніх, чому не відбувся союз поміж Брюховецьким та Разином²⁾.
Навіть сучасники розуміли те, що з планів Брюховецького може зародитися
небезпечна для Московської держави річ, а саме об'єднана
боротьба України з Доном проти Москви. Політик того часу, орієн-
тований політично на Московського царя, Інокентій Гізель, писав йому
в 1669 р. від імені українського духовенства, висловлюючи свої по-
бювання та застереження. На жаль, листування те викладено „не со-
всім удобопонятным слогом", як висловлюється редактор актів, і де
чому трудно дійти точного смислу Гізелевої перестороги, але саму її
не трудно спізнати. „А донская крѣпость—писав Гізель очевидно проти-
ставляючи цю „крѣпость" українській „шатости", що про неї в ті часи
було стільки говорено,—если не своевольство Запорожское пм на Дону
держит и того не доусты бог в разрушение поидет, а Волга бѣду
примлет за украинское шатостию неутверждением меж народы"³⁾.

У самого Разіна був також план об'єднатися з запоріжцями або
там перебути скрутний час, що настав у 1670 р. В цьому році астра-
ханський воєвода Прозоровський посилав до Стеньки, що пробував у
Кагальнику, татарина Юмашку Келембетєва на розвідки, і Стенька
тому татарині оповідав, що він послав до царя своїх посланців; як-
що посланці повернуться з царською грамотою, то Стенька „служить
великому государю рад со всіми товарищи своими" і піде на Крим
або на Азов, або куди зветься цар, щоб вану свою покрити своєю
службою, але якби станичники його з Москви не повернулися, то
Стенька, ждучи на себе царського гніву, пошле послів на Запоріжжя
й постарється з'єднатися з запорізьким військом⁴⁾.

Про ці плани Ст. Разіна з'єднатися з запоріжцями в 1770 р.
аналі її на Дону, в Черкаському городку. Отамана та козака Черка-
ського городка просили кречетника Данила Григорова переказати в
Москву, що Стенька Разін стоїть в Кагальнику, „а такой де у них
слух есть, что он хочет их, атаманов и казаков лутчих людей побить,
а сам собрався итти в Запороги рѣкою Доном, а дожидается де он
станичников своих с Москвы"⁵⁾. Згадана в горі велика Стенькина ста-
ниця, що приїздила в Полтаву, без жодного сумніву має звязок з

¹⁾ Акты Ю. и З. Р., VII, 60-62.

²⁾ Сватіков. Россия и Дон, ст. 124.

³⁾ Акты Южн. и Зап. Рос., IX, ст. 12;

⁴⁾ А. Попов. Матеріали для історії возмущенія Стеньки Разіна, ст. 61.

⁵⁾ Ibidem, ст. 100.

Стенькиними планами поєднатися з українським козацтвом. Ми знаємо,
що Стенька починає якісь переговори вже не з Брюховецьким, якого
не було, а з Дорошенком та з Сіркою. Тепер ініціатива цих перего-
ворів належить не українським політикам, як це було за Брюховець-
кого, а самому Разінові. Весною 1770 р. до Москви доходили звістка,
що на Дні прислано від Стеньки якісь листи. Донські козаки опові-
дали вожу Гаврилкові Насинкову, що „Дорошенко и Сѣрик" пишуть
до Стеньки, „гдѣ б де им Стенькою ратным на срок, в котором уро-
чичи соититна вмѣстѣ".

На Разінові листи з повідомленням про оці зносни Донське Вій-
сько вислало до Разіна посланця, відомого Фрола Мінаєва, „а велѣно
де ему Фролу гнать до него, чтоб он Стенька поворотился назад", а
не йшов на з'єднання з українцями¹⁾. І на Запоріжжя в грудні 1670 р.
приїшло „козаков-недобитков вора Стеньки Разина с пятьдесят чело-
вѣк"²⁾. Можливо навіть, що це були ті запоріжці, що ходили до Ра-
зіна на допомогу. Тільки-ж з Дорошенком, що зовсім не на козацькій
голоті базував свою політику, як це хотів робити Брюховецький, трудно
було Разінові діяти якогось бажаного результату. Рух донського гуль-
тяйства, що його організував Разін, був соціально неспоріднений
зо змаганням Петра Дорошенка, і Дорошенко думає про нього, тільки
як про можливу допомогу собі, а не як про сплз, близьку йому зма-
ганням та соціально споріднену. У Дорошенка з Разином намічались
союзні відносини, але в житті цей союз не був переведений. Дор-
шенко встрає у плани порозуміння українських змагань з Разином
боротьбою, ударивши по Брюховецькому, зіпсував можливість удачі,
бо „при всем—каже М. Костомаров—своєм умѣ, не понял тонкой игры
Московской политики"³⁾.

Дорошенко не тільки що порушив плани повстання проти Москви,
але й до союзу з донцями ставився він в цей період занадто нега-
тивно. В зносинах з Москвою Дорошенко дозволяє собі обережно на-
лякати московських політиків можливістю свого поєднання з Рази-
ним⁴⁾. Але коли сам Разін звернувся до Чигиринського гетьмана з
листом і просив про союз та допомогу в 1670 р., то Дорошенко на
Корсунській раді того листа привлюдно подер⁵⁾, маючи, очевидно, і те
на оці, що про цей демонстративний вчинок московські агенти допо-
відать своїм урядові. Можливо, що в звязку з неприхильністю Дор-
ошенка до Разіна хотів використати сплзку з донцями Дорошенків
противник гетьман Ханенко, що про зносни його з Разином оповідав
в 1670 р.⁶⁾ протопон Адамович. В 1671 р. Дорошенко просив грець-
кого архієпископа Манасію, що їхав Україною до Москви, переказати
там, що нехай цар прише до нього, Дорошенка, указа, і він тоді
„Стеньку Разина к его царскому величеству в подданство и послу-
шаніе наговорит и поворотит"⁷⁾. Ці слова Дорошенкові показують, з
одного боку, що він мав намір орієнтувати свою політичну лінію в

¹⁾ Ibidem, ст. 194.

²⁾ В. Эйнгорн. Очерки из истории Малор. XVII в., ст. 727.

³⁾ Барсуков. Род Шереметьевых, VII, ст. 124;

⁴⁾ А. Ю. и З. Р., IX, № 93, ст. 312.

⁵⁾ Слѣла в Корсуні рада у Дорошенка и на той радѣ чли Стеньки Разина.
письмо, в котором пишет он, вор. о помочи, и тот лист Дорошенко прочетши изо-
драл—так донесено в Москву про цей випадок.

⁶⁾ В. Эйнгорн. Очерки из истории Малоросии в XVII в.— Сношения малор.
духовенства с Моск. прав., М. 1890, ст. 722.

⁷⁾ Ibidem, ст. 706.

⁸⁾ И. Костомаров. Руина, ст. 172;

цей час на Московського царя й через те міг пропонувати свої послуги для боротьби з Разінім чи для посередництва між ним та царем. Але ця фраза разом з тим говорить і за те, що Дорошенко мав якусь певність у тому, що Разін та донці його послухають. Така певність могла з'явитися тільки через часті та близькі аноси з донським козацтвом, а також через наявність чималого числа українського козацтва на Дону. В усякому разі московський уряд дуже боявся того, що Дорошенко може з'єднатися з Разінім. В 1670 р. зловлено посла від Дорошенка до Разіна, і на тортурах він оповів, що Дорошенко ніби договорилося з Разінім спільними силами воювати Москву¹⁾.

Донські новини були завжди на Україні в ті часи, і той-же таки Дорошенко використовує життя та події на Дону для своїх прикладів в промовах до українського козацтва. Року 1676 в Чигирині гетьман звертається до запоріжців, що на той час були там, з промовою й каже: „Панове-товариші! Не видавайте мене так, як донці Стеньку Разіна видали; хай донці своїх видають, а ви не видавайте“²⁾.

Козацькій голоті на Україні не вдалося надовго вдержати свою перемогу в руках, Брюховещина минулася, спроба Суховія продовжити діло Брюховецького й заходитися коло боротьби за диктатуру голоти була ще ефемерніша, ніж справа його попередника. Влада шороазу виразніше переходить до рук козацької старшини, і в кінці 60 та в 70 р.р. центром політичного життя на Україні виступає Чигирин з Дорошенком. Дорошенківська політична лінія була лінією козацько-старшинських традицій, будування козацької автономістичної держави. Розуміється, що це діло робити не можна було вкупі з дезорганізованою та анархістично-свавільною голотою, звідця повстають раз-у-раз у Дорошенка конфлікти та непорозуміння з народньою масою, з Запоріжжям, так само трудно було Дорошенкові ставити для себе питання про поєднання з отими масами донських гультяїв, що поповнювали собою лави Разінового війська. Єдина спроба притягти це гультяйство на Україну, спроба Брюховецького кінчилася невдало.

Але маса українського козацького гультяйства охоче йшла до Разінових ватаг, знаходячи в них свій звиклий промисел — грабіжництво та гультяйство. Про участь українців у Разіновому війську маємо кілька свідчень. Влітку 1770 р. до Сімбірська прийшли з Царицини стрільці й оповідали, що „вор Стенька Разін со многими людьми соединились с измѣнни Запорожскими Черкаси с полковником с Ериком (чи не Серпком-Сірком?) Царицин город взяли, а в Царицина Стенька пішов водою, а Черкаси де конные и пѣшие сухим путем по обѣ стороны Вслги рѣки“³⁾.

Царицинський воевода Унковський, описуючи те, як Разін шукав його, щоб убити, оповідає, як у приказу йабу в Царицині, де був сховався Унковський, вдерся „козачей старшина Запорожской черкашенин“ п'яний, лаявся і „за бороду его Андрея (Унковського) драг“⁴⁾.

В жовтні 1671 р. козак, стрільці й пушкарі з Ломова жалілися цареві, що в Ломов приходили донські отамани з Разінового війська „с Донскими казаками и с Саратовскими и с Черкасскими“. Після грабіжництва в Ломові оця ватага, „Донские казаки и Саратовцы и Черкасы“, пішли в Шацький повіт. Цікаві були, очевидно, нещирі

¹⁾ В. Янгорн. Очерки на истор. Малорос. XVII в. ст. 727;

²⁾ Костомаров. Руина, ст. 264;

³⁾ А. Попов. Материали для исторіи возмущенія Стеньки Разіна, ст. 238

⁴⁾ Ibidem, ст. 49;

свідчення декого з черкас з цієї ватаги, що опинилися й полоні Московського війська. „Черкашенин Юрка Петров да Волошанин Ганка Васильев“, показували, що вони вийшли були з крмського полону на Дін, „а вор де Стенка взял их к себѣ в работу“, деякий час черкаш хворобу свою перебували вони в Саратові, а тоді, „обмогшиєсь пошли с отаманом с Васкою Федоровым в на боях вездѣ были“¹⁾. Думається, що черкашенин Юрко був доволі характерний тип отієї рухливої української людности, що тинялася по степах, приєднувалася до ворохобницьких авантур, мордувалася в турецькому полоні і т. п. Оцієї людности не бракувало в Разінових ватагах.

Українська людність, що йшла до Разіна, не обмежувалася допомогою йому на далекій від України Волаї, вона залюбки в звязку з Разіновим повстанням грабувала й ширяла своєю акцією на Україні, особливо, на московсько-українському пограниччі, на Слобожанщині. Вже старий історик Разіньського повстання, Попов, зазначив, що після облоги Сімбірська ватаги Разінові розійшлися по всіх усяодах, і деякі з них пішли на Україну, де й поширювали тут звикле своє „воровство“²⁾. У вересні 1670 р. одна з таких ватаг напала на Коротояк. Тоді-ж таки друга ватага на чолі з Федьком Шадрю пограбувала Ольшанський городок і підійшла до Острогозька. Землянські черкаси, що були в Острогозькому, як наближалася ця ватага, абунтувалися проти царської влади, видали свого воеводу і, повернувшись до Землянська, зчинили там бунт.

У жовтні 1670 р. донський козак Лесько Григор'єв пішов Доном на Царевоборисов, Валуїку, і в звязку із цим стався в Чугуєві якийсь заколот серед місцевого населення. Чугуєвці вийшли навіть з міста, і проти них мусів вирушити з військом сумський полковник Кондратьєв, щоб припинити бунт. Крім Чугуєва, населення на Слобожанщині піддержало Разіна в Маяцькому Острозі, Царевоборисові, Балаклії, Змієві, Мерехві.

Опішнянський мешканець Альонка, зібравши ватагу, пішов на пограничні міста Мерехву, Колонтаїв та Опішню. Проти нього вийшов Многогрішній і Ромодановський. Ромодановському вдалося його розбити на Сіверському Дінці й розігнати його ватагу³⁾.

Очевидно, маючи на увазі оцю дотичність українського свавільного елемента до Разінового руху, а також і небезієку його для „малоросійської шатобети“, московський уряд вважав за потрібне послати на Україну радісну звістку про те, що Стеньку Разіна⁴⁾ піймано, так

¹⁾ Ibidem, ст. 136.

²⁾ А. Попов. Історія возмущенія Стеньки Разіна. „Русская Бесѣда“, 1857. II, ст. 70.

³⁾ Ibidem, 71—72; Дополненія к Актам Историческим, т. IX, ст. 87.

⁴⁾ Пізній відгомін Разінового повстання, що стався на українсько-донському пограниччі маємо в такому епізоді. В 1682 р. слобідські козакі Острогозького полку пішли для свого промислу на Чорну Калитву Соною та Доном. На початку квітня на їх стані на Чорній Калитві поприїздили Доном донські воронські козакі чоловік понад 200 і забрали добичників з собою, пограбувавши їхні „лодки и запасы и ружье“. З Чорної Калитви донці пішли в урочище Андріїву Язук на Дону, там простояли 5 днів, розбиваючи бударні, що йшли з верхніх городів в Донські козацькі городки „для торгового промыслу“. Захоплених в полон купців з Острогозька донці мордували, допитуючись про гроші, а гребії з будар силою приєднували до свого гурту. З Андріївої Луки донці гультяї пішли на Паншин городок, збираючись перетягнутися на Волгу, а звідтіля на Хваліньське море до якогось Васки Хваліньського. Звали себе ці козакі віділами Стеньки Разіна. — Доп. к Акт. Истор. т. X, ст. 7-8.

⁵⁾ Грамота архієп. Лазарю Барановичу від 10/у 1671 р. В. Янгорн. Очерки на исторію Малоросіи XVII ст., ст. 773-774, 798;

само як і повідомити про ліквідацію руху Раїзових помічників Васьки Уса та Шелудяка¹⁾.

Одночасно з розшаруванням українського козацтва, ішло так само інтенсивно соціальне розшарування й донського козацтва. Приглушення Раїзового повстання, безперечно, прискорило цей процес, бо Московський уряд був тепер надзвичайно заінтересований в тому, щоб аліквідувати обстановку на Дону, сприятливу до розривів та неслухняності, і првбрати до рук своїх урядування на Дону, а цього можна було досягти й репресивними заходами, й утворивши замкнуту керівну групу, поставлену в безпосередню залежність від Московського уряду. „В это время—пише Савелов—на Дону починает складываться сплоченный старшинский класс и первыми положительными началом этого выдѣления старшины из остальной казачей массы... были Фроловы“²⁾; представник цієї родини пізніше так близько підходив до Дорошенка. Аналогічні соціальні процеси на Дону й на Україні зустрічаються і виявляють себе в спробах посидання, політичного союзу. Чернь на Україні, щоєдналася з Доном під началом Раїза й колотила світом на Україні під проводом Брюховецького надаремне заходами цього гетьмана хотіла стихійне єднання та соціальну спорідненість вилити у форму політичного анти-московського союзу. Тепер настає черга козацької старшини, тієї її частини, що рівно оберігала козацькі традиції, установити форми політичного єднання з Доном. Таку спробу й зроблено в 70-х роках XVII ст.; до знайомства з нею і до аналізу її ми трохи далі й перейдемо, а тимчасом зазначимо ще той факт, що після Раїзинщини донського козацтва на Україні, особливо на Запоріжжі, не меншає, а більшає. Дещо з фактичних даних про це ми наводили вже. А тут скажемо, що таке пробування на Запоріжжі і Раїзових недобитків сіяло заколот, неспокій. За характерний приклад цього може бути справа 1673 року. В цьому році на Запоріжжя прийшов з 8-ма донськими козаками п'ятнадцятилітній юнак, що називав себе царевичем Симеоном Олексівичем, показуючи на докаа свого походження знаки на тілі, а також оповідаючи про себе складну історію, як тікав він з Москви від ворогів-бояр. Втікши нібито від смерті в Москві, царевич був на Дону і під ім'ям Митюшки служив у Раїза за кашовара й ходив з ним у походи, при чому Стенька знав про його царське походження.

Запорізький кошовий отаман Сірко скептично поставився до історії царевича, а він агітував запорожців проти Московського боярства, кажучи, що знає, чому з Москви донцям та запоріжцям не дають гармат:—„царское величество до них милосерд—много обѣщает, а бояре и мало не дают“. Не зважаючи на свій скептицизм до фантастичних оповідань явного й типового самозванця, Сірко не видав його відразу Московському урядові, коли той цього домагався. Царевич довелося жити рішучих заходів, щоб нарешті самозванця відіслали до Москви. На допиті самозванець дуже плував, оповідаючи про своє життя. Називав себе то родом з Лохвиці, звідки втік через Чугуїв на Дін, то наводив інші факти з своєї біографії, але згоджувався з тим, що на Запоріжжя првбув він з Дону³⁾.

Крім таких зносин Дону з Запоріжжям, що виходили з впливу гульгайського елементу з Дону, що надто збільшився після

¹⁾ Ibidem, ст. 818.

²⁾ Л. М. Савелов. Семья Фроловых на Дону.— Труды IV Арх. С'ѣзда в Черниговѣ, 1909, т. III, ст. 361.

³⁾ В. Броневскій. Исторія Донской земли, I, 182-187.

Раїзового повстання, Запоріжжя з Доном має близькі стосунки, бо тих і тих разом використовує Московський уряд для війни з татарами. В 1674—75 р.р. спільними силами з царською наказу одбувають війну з Кримом Московське стрілецьке військо, донські козаки з отаманом Фролом Мінаєвим, і запорізькі козаки з Іваном Сірком¹⁾. І взагалі в ці часи на кінець XVII ст., кінчаючи Чигиринськими війнами та здобуттям Азова ми зустрічаємо донців і запоріжців разом на службі Московській державі та Московському цареві.

Під Азовом в 1696 р. було, як свідчать Граб'янка, аж 50.000 українського козацтва, розміється, не тільки Запорізького, але й з Гетьманщини. Показним гетьманом над гетьманським козацтвом був Чернігівський полковник Лизогуб, а при ньому полковники: Гадацький—Михайло Борохович, Прилудький—Дмитро Горленко та Лубенський—Леонтій Свічка. Вдалій штурм Азова, що призвів до його здобуття, розпочало якраз козацтво—українське й донське²⁾. До Азовського походу між Україною та Доном виникають порозуміння щодо спільних походів на татар. В 1694 р. Гадацький і Полтавський полковник анернулися на Дін, щоб разом, з'єднавшись за Міусом біля Солоних Озер, панасти на азовських татар, що взяли собі звичку грабувати тут степових добичників і минулого року взяли в полон більш, як 500 чоловіка з України³⁾. Того самого року донська ватага на чолі з отаманом Зотом Андреевм ходила промишляти проти татар на Тонкі Води. На р. Бердинці з'єдналися донці з запоріжцями, попливли човнами в Гняле море, а тоді, висадившись, напали на Члнгарський городок і взяли його. З другого боку, 700 запоріжців об'єдналися з їй ходили під Перекоп, руйнуючи татарські городи і успішно провівши тяжку битву з Парадин-султаном біля Молочних Вод⁴⁾.

Серед козацтва в другій половині XVII ст. висуваються дві яскраві постаті козацьких вождів—постать Фрола Мінаєва на Дону й постать Івана Сірка на Запоріжжі. Перший, як ми це вже зазначили, покликаючись на висновки одного з дослідників історії Дону, був родоначальником впливової старшинської родини на Дону, разом з тим і одним з найхарактерніших представників нової групи добре загощонареного козацтва, козацько-старшинської аристократії. Соціальну природу Сірка трудніше означити, бо відносно на Україні були значні складніші та запутаніші, аніж на Дону.

Звичайно, ми протиставляємо Запоріжжя Гетьманщині і, знаючи, що в Гетьманщині XVII-XVIII ст. пануючою класою ставала класа козацької старшини, землевласників з аристократичними тенденціями, ми волимо розглядати Запоріжжя, як соціальний та політичний антипод Гетьманщини, де інтереси степової демократії знаходили завжд оборону собі. Ми ігноруємо те, що й на Запоріжжі самому, раз там в XVII ст. вже помітний процес пішов переходу людности від степового добуництва та військового розбійництва на працю осілу—хліборобську, то тим самим мусів заходити і процес паралельний—соціальної диференціації людности. В новітній нашій історіографії звернено вже на ці процеси увагу, поставлено вже завдання дослідити їх і

¹⁾ Полн. Собр. Зак., I, 613; С. Соловьев. Исторія Россія, кн. III, ст. 483; А. Погонов. Русская посольство в Польщу, СПб, 1854, ст. 143-135.

²⁾ Граб'янка. Лѣтопись, ст. 246; В. Броневскій, оп. сіл, ст. 246;

³⁾ Ibidem, 202.

⁴⁾ Ibidem, 203.

вже переводиться відповідні досліди. Тамчасом ми можемо висловлювати деякі здогади. Не зважаючи на те, що Сірко стоїть на чолі Запоріжжя, навряд чи зможемо ми його зачислити до виразників волі отієї степової голоти, що стільки її було на Запоріжжі. Навпаки скоріше зачисliamo його до представників того запорізького козацтва, що почувало вже смак у господарюванні і провадило політику козацьку, але не в інтересах свавільної та анархічної голоти, охочої до всяких баламутств та нездатної до організації мирного життя. Якщо це так, то Дін і Запоріжжя в 70 р.р. зближалися й соціальними процесами, і однаковою соціально природою тих елементів, що мали там політичне панування. Цим, а також і чисто зовнішніми причинами, частими військовими спільними операціями та пн. треба пояснювати близькість Мінаєва з Сірком.

Іх, оцих двох козацьких ватажків на Дону й на Дніпрі, хоче використати в останній період своєї невдачливої діяльності Чигиринський гетьман Дорошенко. Політика цього героя Руїни, пройнята українським автономізмом, претендувала на те, щоб зберегти та охоронити старо-козацькі традиції, але спроби реалізувати цю політику шляхом військово-дипломатичним не дали бажаних результатів, і Дорошенко мусить капітулювати перед тією силою Лівобережної козацької старшини, що в неї елементи козацьких традицій та українського автономізму на той час були ослаблені¹⁾. Перед повним банкрутвом своїх старань Дорошенко робить останню спробу вийти з тяжкого і заплутаного становища й спертися на козацтво та його традицію на Запоріжжі й на Дону. Він, що не міг не плекати гордих задумів Богдана Хмельницького про створення козацької держави, тепер міняє свій намір, думаючи про утворення козацької автономної громади під протекцією Московського царя. Адже-ж два принципи ввесь час боролися серед козацтва на Україні—перший—той, що з особливою силою репрезентував його Хмельницький—бажання перетворити козацьку вільну громаду на силу, що має опанувати ширший соціальний колектив, складений не тільки з степового та хліборобського козацького елемента, підпорядкувати той соціальний колектив інтересам саме козацької верстви й таким побитом утворити козацьку державу, однакову, чи незалежну, чи звязану з іншими державами якимось формами припустимої залежності. Богдан Хмельницький свідомо та енергійно йде до цієї мети, в цьому намаганні—основа його політики і в ній корінь прагнень та змагань пізніших автономістів.

Другий принцип, що деструктивно порушував часто порівняння козацько-старшинських автономістів на Україні, що зривав їхні плани й виступав проти них ворожою непричизненною силою, це була живуща сила козацької громади, як степового добичницького і зрідка хліборобського товариства. Козацьке товариство, як донське, так і запорізьке не є громада, так-би мовити, що сама собі довліє, що може до певної міри сама в собі замкнутися і найважливіші свої потреби задовольняти власними своїми засобами та спроможностями. Козацтво—степова й погранична людність, що виростає з складних соціальних процесів вишого соціально-політичного та державного об'єднання. Козацтво тому й грає підрядну, службову роль до тієї метрополії, що з неї воно або повиходило або звязане своїми функціями

¹⁾ Див. докладнішу нашу характеристику Дорошенкової діяльності в ст. "Руїна і Дорошенко" (передмова до М. Костомарова "Чернігівка". К. "Книгоспілка", 1928.

пограничної оборони. Через те козацтво, саме степове та добичницьке, потребує протекції, потребує над собою пана. Воно потребує платні, і ми знаємо, що донське військо дістає її від Московської держави, запорізьке—від уряду Польської держави, а пізніше знову таки від Московської. Козацтво потребує вищої оцінки та регулювання своєї функції—пограничної оборони—від тієї держави, що їй воно служить.

Принципи державного будівництва, утворення самостійного-політичного колективу, що їх висунула Хмельниччина та завела до чергових проблем політичного життя XVII ст., нерозривно входять у домагання українських автономістів аж до Мааяни включно. Основу становили вони в національно-політичних змаганнях Дорошенкових. А поруч з тим лишається, живе й буває традиція козацтва, як військово-добичницької громади, що не є сама в собі окреме політичне ціле, а хоче й може бути тільки частиною вишого цілого, погранично-оборонним додатком до вищої держави, застерігаючи собі певну та чималу своєрідність та автономність. Сірко на Запоріжжі, так само, як Мінаєв на Дону, якраз стоять на чолі оцього роду козацьких змагань. На Дону там і зовсім не з'являлося руху до створення з Донського Війська державно-політичного організму, а Запоріжжя було тільки місцем, звідки виходили носелі козацько-державних прагнень і спирали вони свою боротьбу вже не на запорізькому ґрунті, а на території ширшій, населеній не тільки добичницьким козацтвом, а козацтвом з осідлою хліборобською працею, де, крім козацько-військової людности, жили й інші соціальні групи.

У Дорошенка козацько-державні прагнення призвели, через до краю заплутану внутрішню соціальну та міжнародну зовнішню ситуацію, до загибелі його сил. В другій половині 70 р.р. Дорошенко стояв цілком безпорадний, трагічно самотній. Українську політику перебирали до своїх рук добре загошодарені, економічно цілком за-сноконні кола козацької старшини і Дорошенко вбачаючи в політиці своїх Лівобережних противників велику небезпеку українському автономізму, так само як і не бажаючи віддавати владу та вплив ворожим йому елементам, береться до заходів, щоб перетворити свою попередню боротьбу за козацько-українську державу в боротьбу за припинення підрядного існування козацько-військової громади під протекцією Московського царя. Для того й зрушує Дорошенко всю козацьку громаду і над Доном, і над Дніпром. Він вимагає, або чорної радн, де-б наново вибрати гетьмана з участю запоріжців, як це було в 1663 р., коли вибирали на гетьмана Брjховецького, а коли до цієї вимоги непривхильно поставився Московський уряд і Дорошенкові стає ясним, що його противника Самоїловича не дозволять скидати козацькій черні, він удається до посередництва Сіркового та Фрола Мінаєва, і перед ними, перед Донським та Запорізьким Військом кладе гетьманські свої клейноди, щоб передати цареві.

Це кльиний власне в історії українсько-донських відносин в XVIIст. випадок, коли Україна й Дін сходяться сами, як рівноправні політичні сили, щоб вирішити їхні козацькі інтереси. Раніше ми бачили, що обидві сторони сходилися або для короткого військового союзу, або для бунтів голоти, а то здебільшого вкладалися відносини з директив та за інструкціями Московського уряду. Тепер погодження йде самостійно, навіть проти волі Московського уряду та його агентів¹⁾,

¹⁾ Кн. Родомановский—представник Московської озброєної сили на Україні почув себе ображеним, коли дізнався, що Дорошенко склав присягу на руки Сіркові та Мінаєву, не прийнявши пропозиції царської зробити це перед

але відбувається це погодження й порозуміння на визнанні того, що козацтво та його репрезентант Дорошенко мають бути органічно-залежні від Москви, мають підпорядкувати своє існування вимогам та інтересам Московської державності, як це ввесь час робили донці.

Після Дорошенкової спроби утворити перед лицем Московської держави своєрідну козацьку коаліцію й продемонструвати перед Москвою козацьку солідарність, що готова служити Московській державності, зносини України з Доном не припиняються. Найбільше ми маємо відомостей про зносини Дону з Запоріжжям. На Московському пограниччі наприкінці XVII ст. не припиняються сильні військово-добичницькі та гульняйські експедиції об'єднаними українськими та донськими козацькими силами. В 1682 р., напр., на московському пограниччі склався гульняйський загін з донських та хоперських козаків та з коротояцьких і острогозьких черкас, 250 чол. Отаманом у них був якийсь Ілляшка Іванов, а осадлом Івашка Длинний. Грабувавши цей загін на Дону судна, напав він на козацькі городи—Донецький, Мігулін, Тиманський та Вешки. Збиралися ці гульняї потім пробралися на Волгу, але частина їх пропонувала пограбувати побіля Вілого Колодязя, а після того йти на Запоріжжя!).

Уряд Гетьманщини підтримував зносини з Доном тоді, коли була потрібна військова допомога. Так, у 1677 р. гетьман Самойлович посилає на Дні та ще й далі кликати калмаків до себе на допомогу, при чому посланці Самойловичеві мали проїздити донські городи й вести із донцями переговори²⁾. Крім отаких, на мілітарних засадах заснованих, зносин між Гетьманщиною та Доном відбуваються й торговельні зносини в ці часи. В 1691 р. Харківський Слобідський полковник Федір Григоревич писав до Острогозького полковника Сасова про скаргу ніженського купця, Павла Грека та лебединського Івана Гутника, що їх пограбовано, коли вони язали Доном свої товари; розбійники поодбирали в них багато худоби та забрали одного челядника. Купці ці вели торг „заморськими легкими товарами“. Пізніше пограбовані купці оповідали докладніше про цю подію Острогозькому полковникові. Вони найняли острогозьких людей в Паншніні і навантажили будару 9-ма таями шовку, 8 ма таями верблюжої шерста та всяким иншим товаром. Товари в Грека куплені за гроші Київсько-Печерського монастиря³⁾.

Нарешті, в ці саме часи між Донським Військом та Слобідською Україною відбуваються пограничні суперечки за землі. Населення Ізюмського Слобідського полку сперечалося з Донським Військом за р.р. Бахмут, Красною з її допливами Харвною, Дуванною і Жеребцем⁴⁾. Ізюмські слобожани-козаки доводили, що ще в середині XVII ст. царборисовські, маяцькі та інші мешканці Слобідські позаводили собі пасіки понад р.р. Красною та Жеребцем, й мали там землі. В

Самойловичем та Ромодановським. Самойлович обуреним тоном писав до Ромодановського про це. І Ромодановський, видно, щільно поділяв те обурення: „Разсуди, благодітель мой, дѣло этих круглоголовых: перед нами не хотѣли сдѣлать ничего доброго, а перед каким то Фролом та Мюском, что самозванца с Дону к Сирку привел, какую-то присягу дали“.

(Соловьев.—Исторія Россія, кн. III, ст. 467).

²⁾ Багал'я. Очерки колониз. и быта, ст. 257-259; Де-Илле. Матеріали 438-442.

³⁾ Акты Ю. и З. Р., XIII, ст. 315-317.

⁴⁾ Г. Вейльберг. Матеріали по исторіи Воронежскои и сосѣдних губерній. Воронеж, 1884, в. VIII, ст. 757.

⁵⁾ А. Багал'я. Очерки колон. и быта, ст. 544.

1703 р. їхні давні права стверджено царською грамотою. Але донські козаки заперечували проти такого рішення. Вони доводили, що на ці річки завжди приїздили донські козаки ловити рибу та для зиринних лонів, тут вони будували собі курені, не заводячи постійних осель, що ці землі були в користуванні донських козаків з Айдара, Боровська, Сухарева, Ізьянска, Старокраснянська та ин. ще до того часу, як повстали Маяцьк, Ізюм та інші Слобідські городи. Ізюмчани знову настоювали на тому, що коли вони заселяли свої городи, то Бахмутська околиця була нічною, вільною, а границя донських земель шла тільки р. Айдаром. Суперечки за ці землі доходили до того, що ізюмські українці силою про аняли донських козаків, що були збудували на Бахмуті свій городок і поставили там солярні. Кінецькінцем слобожанам удалося відтиснути донських добичників і Бахмут з иншими річками зостався за Ізюмським полком, так само, як козакам Острогозького Слобідського полку в аналогічному з донцями випадкові вдалося їх відтиснути за р. Айдар, так що на всьому своєму бігові річка ця, що раніше належала донцям, перейшла тепер до острогожців¹⁾.

Для нас, коли знайомимося з цим епізодом, особливо важно зазначити зустріч на р. Бахмуті на переломі XVII та XVIII в.в. двох колонізаційних потоків. Один ішов з Слобідської України, другий з Дону. Про приплив сюди московських людей в даному разі можна не говорити. Матеріали обслідування Бахмутської території, що його перевів з доручення Петра I кн. Кольцов-Мосальський дають нам цифрове уявлення про характер, розмір та силу тих двох супротивних колонізаційних хвиль. Перше обслідування показало, що на р. Бахмуті мськовських людей з Тору та з Маяків—36, Ізюмських черкас—112, а донських козаків всього лиш 2 чоловіка, при чому один козак є наймит у другого козака. Спирні солярні були до території Ізюмського полку значно ближче ніж до Дону. До Тору й Маяків було 30 верстов, а від найближчого донського юртового городи Сухарьова—35 верстов, водою Донцем до Сухарьова було аж 65 верстов, тоді як до території Ізюмського полку менше, як 5-ть верстов.

Друге обслідування виявило що на р. Бахмуті збудовано город, але він порожній; і там біля нього тільки „для пошляного збору“ стоять будови Ізюмського полку—15 комор та 9 кузень маяцьких та торських людей. Ізюмських людей там—51 чоловіка, а московських—19. Далі стоять Ізюмські солярні. В цій таки околиці понад р. Жеребцем жгло біля с. Ямпольа ізюмців—117 дворів, та понад самою річкою

¹⁾ Ibidem, ст. 516—517.

Військовий отаман Лук'ян Максимов жалівся цареві на Ізюмців, кажучи, що донці вперше почали селитися понад р. Бахмутом, „и учинили себѣ от неприятелиского прихода крѣпость, городок построили, и обородясь темъ мѣстомъ, путь неприятелискимъ людямъ заняли“, але Ізюмський полковник Федір Шидловський прислав на ту-ж саму річку своїх козаків, і вони донців „с того новопоселеннаго мѣста сбывають и насильствомъ своимъ бьют их и грабят и ругаются и всякое разорение имъ чинят и хвалятся смертнымъ убийствомъ, и живут же только для соляннаго промыслу назлодом, а хорошимъ строеніемъ не селятся, и крѣпости никакой не чинят для того, что до рѣчки Бахмут от Ізюма и от иныхъ Черкасскихъ городовъ в дальнемъ разстояніи, а к ихъ казачьимъ полковкамъ прилегла в близости“. Навпаки місцеві й близькі старожити говорили инше. Сорок Маяцьких мешканців казали, що „в прошлыхъ де годѣхъ до измѣны Иванши Брѣуховцакого и Стеньки Разина, владѣли по рѣчке Бахмуту и по рѣчкѣ Жеребцу рыбными и звѣринными ловли Царь-Борисовские и Маяцкіе и Торскіе жители и иныхъ городовъ Чугуевцы, Салтовцы и Волуйчане“.—„Записки Одесского Общества Исторіи и Древностей“, т. I, 1844, ст. 380.

стояло два млини донських козаків і один млин Ізюмського козака з Ймплоя та ще також Ізюмська пасіка.

На р. Красній стояло с. Красне з 241 двором Ізюмських виходців, також були тут пасіки Ізюмців, а селищ донських людей зовсім не було, тільки на Кабаньому юрті жило московських людей 50 чоловіка¹⁾.

Ці цифри показують, що українська з Слобожанщина колонізація на Бахмут була більша, не тільки промислово-добичницька, але й хліборобська, розміром ця колонізаційна течія перевищувала течію донську, виключно військову та добичницьку²⁾. Таким чином, тут українській колонізації удавалося просуватися вперед по несазаній території, відкидаючи супротивні колонізаційні хвилі великоруської козацької колонізації з Дону.

У 80-ті р.р. XVII ст. пробував був польський король Ян Собеський використати відносини поміж Доном та Запоріжжям, з одного боку, та Туреччиною, з другого, що складалися протягом століття. Янові Собеському було корисно в його планах боротьби з Туреччиною використати оте вікове козацько-татарське змагання, і ми бачимо, як, порозумівшись з запоріжцями щодо їхньої участі в турецькій війні, Собеський удався й на Дні і безпосередньо й через тих самих запоріжців та навіть через Москву, як це робив колись Хмельницький, пробуючи, штовхнути донців на боротьбу з турками. Московський посланець до Польщі в 1681 р. под'ячий Савка Сандир'юв, бувши в Польщі, казав Собеському, що Московський цар ніби звелів донцям йти воювати Азов, допомагаючи Собеському, і король, зрадівши з тої звістки, звелів, „задровьє пить“ Московського царя і „на пушке стрѣлять“³⁾. А насправді Московський уряд дуже обережно ставився до цієї справи дономоги Собеському донськими силами й увесь час стримував донське козацтво від скорой агоди йти на війну на заклик Польського короля.

В травні 1684 р. Слобідський Харківський полковник Григорій Донець послав до Черкаську на Дні „для провѣдыванья всяких подлинних вѣдомостей“ козака Харківського полку Гаврила Скалянського. Скалянський оповідав потім, що при ньому на Дні приїждила „станіца“ запорізьких козаків з королівським листом, де запрохувано донців йти разом із запоріжцями на Крим. Королівського листа прочитано на військовому кругу, після чого запоріжців одиушено додому, а з ними на Січ пішов донський козак „ватаг прозвищем „Зима“ з „Донских казаков Руских и Черкас сорок человек“. Крім того, донці послали до калмыків свою станицю, „чтоб калмык поднять с собою вмѣстѣ на Запорожье“. Московський уряд, діставши ці відомості, удався до заходів, щоб перешкодити єднанню донців з запоріжцями на допомогу Собеському в його боротьбі з турками. Тому самому Григорієві Донецю дало наказ вислати 200 чоловіка козаків свого полку черейняти тих запоріжців, що поверталися з Дону. Одночасно на Дні з Москви послано грамоту з суворими запитаннями, навіщо то донці ухвалили з'єднатися з запоріжцями та навіть вирішили притягти до своєї спілки калмыків без жодного порозуміння з Московським урядом⁴⁾. З цього не видно будь-якого бажання уряду Московського справді допомогти

Собеському. Донці також розуміли, як ставиться до того Москва, і перед нею старалися показати, що ніякої спілки в них із запоріжцями та переговори з Польським королем не було. Донці на суворому догану з Москви відповіли, що до них на Дні справді приїздив був запорізький козак Янко Кудря з товаришами й привозив королівські листи, і донці ті листи відіслали до Москви, а служити Польському королеві вони не абиралися („и в думѣ не бывало“); що-ж до козака „Зими з товаришами, то їх, запевняли донці, було не сорок, а тільки семеро, і їх відпущено з Дону до Києва молитися, а на Запоріжжя „для борошнинку, а не к Польському королю на поміч“. Донська одписка не спростувала перед Москвою того факту, що донці справді ходили на Запоріжжя. Не вдалося їх перехопити, коли вони йшли з Дону, і Московський уряд дав наказ Лубенському полковникові перехопити їх тоді, як вертатимуться вони з Січі на Дні. Здається, і це не вдалося, і коли до Москви приїхав донський отаман Павло Пікіфоров, його там серйозно допитували, щоб той „подлинно без утайки“ оповів, „скільки Донских казаков или хохлачей их и калмыков, которые у них служат на Дону в Польшу ходили и кто у них отаман и головники и о котором время пошла и которыми мѣстами“.

Посли від Польського короля та від запоріжців приходили на Дні кілька разів. Крім посольства Кудрі, того-ж року на Дні були „из Запорогов из Сѣчи полекіе комисари Модреновской с товаришами“ та ще посланці колишнього кошового Грицька (Сагайдячного). За відомостями Московського уряду на заклик цього посольства з Дону вирушило донських козаків 200 чоловіка та калмыків—75, прийшли вони на річку Солону, і звідти з польськими комісарами та з кошовим Грицьком пішли в Польщу⁵⁾. В своїх відносках до Москви, заперечуючи свою участь у Польському війську, донці все-ж таки мусіли визнати, що їм козаки були на службі в Польського короля, мали від нього платню „по три сукна добрых, по тахтѣ, по сороку тарелѣй, по сайдаку с мисиркою и с наручи“⁶⁾.

В ці-ж таки часи на Дні приходили донський козак—татарин Есенейків син Барачка та запоріжець Грицько й привозили від польського короля листа. В тому листі король висловлював своє задоволення з того приводу, що попереднього року до нього в Польщу приходили калмыки, закликані через запорізьких козаків. Король писав, що в поході калмыків приєднано до запорізького війська, і тепер закликав він донців йти на турків, до боротьби з якими „всѣ поистинѣ Европскіе монархи.. готовятца“. Їм мали донці, як торік калмыки, „к гетману войск наших Запорожских в болшом числѣ, сколько можно“. Барачка й Грицько, обидва вчасники торішного походу в Польщу, оповідали на Дні, що торік ходило до Польського короля 100 калмыків та 10 чоловіка донців „для добычи и выкупа“. Воювали вони, приставши до запоріжців, і разом з ними ходили у Волоську землю проти турків та кримців. Після походу запоріжців та донців дістали вони від короля по 3 злотих. Есенейко з Грицьком деякий час жили у Варшаві, звідки попривозили ото листи королівські на Дні⁷⁾.

Намовлення Польським королем та українським козацтвом донців до боротьби з турками тяглося і в дальші роки. Ще на-весні 1686 р.

¹⁾ „Записки Одесского Общества Исторіи и Древностей“, т. I. 1884, ст. 360.

²⁾ Донські козаки в скаргах цареві писали, що „рѣчка Бахмут от давних лѣт в рыбных и звериных ловлях и во всяких добычах владѣніи их было козацкое“.—Ibidem.

³⁾ Дополненія к Актам Историческим, т. XI. № 48, ст. 151.

⁴⁾ Ibidem, № 58, ст. 176—177.

⁵⁾ Ibidem, № 93, ст. 256—257.

⁶⁾ А. Тишин. Op. cit., I. № 84, ст. 129.

⁷⁾ Доп. к Акт. Герог., т. XII. № 22, ст. 288.

⁸⁾ Доп. к Акт. Гер., т. XII. ст. 289—290.

донці прислали до Москви листи від кошового Гр. Сагайдачного та від полковника Семена Палія з закликами про спільну з Польським королем акцію проти турків¹⁾. Про участь у армії Собеського донці вкупі з запоріжцями в 1695 р. оповідали також донські козаки Ємелька Тума та Андрюшка Ілляшенко, що заарештував їх гетьман Самойлович. Вони казали, що після великодня, тижнів через шість, а Дону вврушило на Запоріжжя донських козаків, калмиків і татар 300 чоловіка кінних з отаманом над козаками Семеном Дриганом, а над калмиками та татарами Боком Калыником. Степом від Дону до Січі йшов цей відділ два тижні понад Азовським морем на Міус та на Калмык, на Берду та на Конську і понад іншими степовими річками. В Січі відділ пробув 3 дні й вирушив у Волоську землю, і там, адобувши коней та всякої всячини, вернувся назад, при чому Дриган з Боком повернувся на Дні, а частина, в тому числі й Тума, залишився зимувати в Січі, а на-весні з „ватажним полковником“ Передерієм, почувши, що Польський король приймає до себе на службу козаків, даючи кожному по 5 червоних, ходили в числі 40 чоловіка під Немирів, там Передерій і залишився, а Тума з 20 козаками пішов на службу до Польського короля й був у поході на поміч Римському цесарю під началом ки. Мблонського, звідки й повернувся. Другий донський козак, Андрюшка Ілляшенко, родом з Черкас, з України, але десять років пробуваючи на Дону, прийшовши до свого брата, донського козака, понавбув у татарський полон, а звідти втікаючи, опинився на Запоріжжі, і також, як і Тума, разом з другим ватажним полковником, Ігнашком Макулою, з відділом з 60 чол. прийшов під Немирів, а звідти записався до Польського війська й зробив такий самий похід, як і Тума²⁾.

З наведених фактів видно, що пропозиції Собеського й запоріжців воювати з турками мали популярність на Дону, бо давали донському козацтву надію й певність мати „добычу и зпунин“ в тій боротьбі, але участь Війська Донського в тій боротьбі була стихійною, неорганізованою. В цілому Військо Донське не виступало прихильно в цій справі³⁾. Навпаки, офіційально суворо заборонило донським ватагам іти на службу до Польського короля та зноситися з Запоріжжям. Перед Московським урядом Військо завжди знаходило відмовки, арікаючи будь-якої участі в адійсненні польських планів щодо Туреччини. Не маючи змоги заперечити той факт, що посилали до калмиків своїх посланців в зв'язку з листами та пропозиціями Польського короля, донці пояснювали тільки, що посланці їхні ходили до калмиків, щоб розвідати, чи турецький султан справді кличе до себе на службу калмиків чи ні⁴⁾. Власне, не виступало Військо Донське ак-

¹⁾ Л. Шинн. Ор. сіт., № 92, ст. 140.
²⁾ Доп. к Акт. Ист., т. XII, ст. 301—303.
³⁾ Але, листуючися з запоріжцями, Донське Військо офіційально старалося знайти вислов щирої приязни та козацької солідарности. У вересні 1695 р. донці в такому тоні відповідали запоріжцям на їхній заклик іти на службу до польського короля: „В нынешнем во 193 году июля в 10 день писали вы к нам, к войску донскому, о братской любви и о советѣ, чтоб промж собою рѣка с рѣкою мы в советъ были и любовь меж себя имѣли и над неприятели нашими обдесупротивны были... и мы войском Донским за тое вашу братскую любовь и писаніе вам, войску, челом бьем, что вы с нами о всем советуете и письмо свое к нам присылаете, и мы войско и впрядь с вами рады жить в любви и в советѣ и о всяком дѣлѣ описываться и вѣстью чинить“.—В. Г. Дружинин. Раскол на Дону в концѣ XVII в., СПб., 1889, ст. 35.
⁴⁾ Доп. к Акт. Ист., XI, № 93, ст. 265.

тивно, головним чином, а тієї причини, що залежало від Москви. Московський цар пригадував донцям, що раніше предки донських козаків ніколи без царського указу не ходили ні до кого на службу, і тому слід заборонити донським козакам іти на службу до Польського короля „под смертною казнью“ для винних і під загрозою царської „опали“ та гніву для тих, хто не буде з тим неслухнянством боротися¹⁾. Загроза була реальна, бо коли з Москви вимагали прислати татарина Есенейка Барачка та козака Грицька, що ходили в Польщу, то Барачка й Грицько побоялися їхати до Москви, ждучи для себе смертної кари, а Військо Донське мусило одписуватися, що обох їх якраз не було вдома²⁾. І Військо Донське своєю чергою впадає до козацтва наказ під страхом смертної кари не ходити в Польщу та на Запоріжжя для військових з турками акцій³⁾.

Московського царя турбувала й та форма допомоги полякам проти турків, що й донці могли подати, надаючи на Азов та взагалі тримаючи турків і татар у військовій тривозі. В жовтні 1685 р. Московський цар вимонівав донцям за те, що їхнє військо ходило воювати Азов, а також і на море 4000 чоловіка. З цього року маємо відомості й про другий донський похід на Чорне море на чолі з отаманом Кареем Матвеевим, полковником Грицьком Морохоченком, Михайлом Шадрою, та осаулом—Іллею Зерщиком; козаків у цьому поході було 1000 чоловіка, і як це видно з прізвищ полковників, у Донському Війську була й українці. Можна навіть думати, що названі українські полковники стояли на чолі українсько-козацьких ватаг.

В серпневому поході донців на Чорне море бачимо також українських козаків 1500 чоловіка з отаманом Хомотою Голодним та осаулом Ярмою Бородою⁴⁾. Цар суворо забороняв такі ексцеси з огляду на те, що по суті допомагають вони полякам в їхніх змаганнях з турками⁵⁾. Змушене бунти активно не виступати в цілому під тиском Московських вимог, Донське Військо, проте, й далі мало переговори з Запорізьким Військом, дипломатично не даючи гострих негативних відповідей на запорізькі пропозиції, але й не даючи будь-якої згоди. Кошовому отаманові запорізькому в 1695 р. донці відповідали, що раді мати постійні зносини й листування з ними, але на пропозиції Польського короля іти на турка не пристануть, бо ніні „пдти неколи, весення и лѣтняя пора прошла“⁶⁾.

Одинеючи, в 1685 р. до Москви донський отаман Фрол Мінаев не заперечував постійних зносин донського війська з запорізьким. Мінаев казав, що запоріжці писали на Діч „о своем советѣ и любви, чтоб рѣка с рѣкою меж собою советъ и любовь имѣли и о всяком дѣлѣ вѣдомость чинили“, а на це донці відповідали запоріжцям, що вони „любовь и советъ имѣть с ними рады“. До цієї одписки Мінаев додавав, що й у попередні роки запоріжці з донцями „списывались и советъ имѣли в никогда с ними во враждѣ не бывали п о воинских дѣлах вѣдомости чинили“⁷⁾.

¹⁾ А. Л. Шинн. Ор. сіт., I, № 84, ст. 129.
²⁾ Ibidem, № 84, ст. 134.
³⁾ Доп. к Ист., XII, № 22, ст. 289.
⁴⁾ Доп. к Акт. Ист., XII, ст. 290—291.
⁵⁾ Ibidem, № 22, ст. 285—286.
⁶⁾ А. Л. Шинн. Ор. сіт., № 87, ст. 132—133.
⁷⁾ Доп. к Акт. Ист., т. XII, № 22, ст. 285—286.

Справді, о цю пору запоріжці зверталися до донців не тільки в справах турецького походу з Собеським, але й у інших своїх внутрішніх справах. Запоріжці, напр., будиши незадоволені з Самойловича, збиралися воювати Гетьманщину й зверталися до донських козаків на Запоріжжі з пропозицією підтримати їхню боротьбу. «Бігли наши казаки в Запорогах — оповідали про це пізніше донці, — і Запорожські казаки говорят: подыдем де Крымского Хана на Запорожского гетмана на Ивана Самойлова на его городы войною за то, что он нас Запорожское Войско поморил голодною смертию»¹⁾.

Особливо важливі заклики з України до донців переходити на постійне життя на спустіле Правобережжя. Заклики ці робив і Ян Собеський, і Семен Палій. В 1686 р. Московський цар дорікав Янові Собеському, що той, не вважаючи на договір 1684 р., послав з Кракова посланців з листами до калмицьких тайш та донських козаків, закликаючи їх до себе на службу, «на под наше царское величества самодержавние руки под свое владѣние на ту сторону рѣки Днепра с женами и с дѣтьми их, на вѣчное кочевье»²⁾. Так само заклики Палієві до донського козацтва йти на службу до польського короля означали не тільки запитання на військову допомогу в боротьбі з турецько-татарським світом. Мусів Палій, заходжуючися біля заселення спустілого Правобережжя й шукаючи серед розпорошеної по степах української людності елементів для своїх полків нового козацтва, — удатися й на Дін, бо власне там сила-силенна була того люду, що в Палієвій козацькій державі знаходила здійснення своїх прагнень. І на заклик Палія на Дону особливо українські елементи, що там перебували, живо одзивалися. Уже Дм. Багалій відзначив, що на початку XVII ст. помічається відлив на Україну тих українських переселенців, що переселилися на Слобожанщину й на Дін. У великому числі, напр., одного разу на початку XVII ст. казаки з Дону та з Тору з прапорами навіть пішли просто дикими полями через Запорізьку Січ та Кодак, покладаючи великі надії на чутки про нові поселення на Україні³⁾. Маюти спокусливі заклики та привабливі перспективи донці завважалися. Але з Москви надійшов наказ припинити зносини з Польським королем і не помагати йому в турецькій війні, навіть нападаючи на Азов, бо Москва перебував в миру з Турецьким султаном та Кримським ханом. Проте, стримати донську голоту, очолюючи експедиції на татар було тяжке завдання, і військовий отаман донський Фрол Мінаєв пояснював Московському посланцеві, що він з

¹⁾ Доп. к Акт. Ист., XI, № 93, ст. 266. Маса донського козацтва, натурально мала більше соціального тяжіння до Запоріжжя, аніж до Гетьманщини, але саме військо Донське робило й Гетьманській владі деякі послуги. В 1684 р. на Дін прислав гетьман Іван Самойлович свого посланця Глухівського сотника Василя Федорова з 70 чоловік черкасами, и просив, щоб донці проводили Федорова в Азов до Муртаза-бея в тій справі, що старий Сейно-бей ваяв був біля Азова на Мікоші, Калмікі, Кривій Косі, на Бердах та на Соляних Озерах в 1683 році в полон українського населення з 1000 чол.

Донці вносили Самойловичеве прохання, сотника Федорова відпроводили до Азова, де він і доповідав «с великим шумом» повернути українських бранців, але бей «толко... гетманскому листу и сотнику насмѣлся», відповівши, що брав у полон не він і знайти бранців тепер немає можливості. — Ibidem ст. 254, 246.

²⁾ Ibidem, т. X, ст. 453—454.

³⁾ Д. Багалій. Очерки колониз. и быта, ст. 408.

усеї сили старався стримати козаків від походу на татар, але не всі його послухалися, бо «у нас много голытбы и наброду, присланного жалованья многим не достает, оттого и унять их не возможно», — так пояснював Мінаєв причини невдалий своїх умовлянь. На шість донців в 1680 р. Москва ампірилася з Польшею і в зв'язку з тим дозволила їм йти на турків, сколько... всемогущей господь бог помощи подаст»¹⁾. Козаки охоче скористалися з цього дозволу.

Бажання донського козацтва воювати з турками й для того служити у війську Польського короля було, безперечно, виявом їхнього шукування собі «добычи и зипунов». Тут існувала повна та цілковита аналогія їхніх спроб з заходами козацьких ватаг на Запоріжжі. Тільки й там, і там на Дону, і на Січі Запорозький, Московська політика чинила такий великий тиск, що Війська, як Запорозьке, так і Донське, що покладали надії і на царське «жалованіє», і на протекторат Московського царя, — не вважувалися порушити своєї лояльності, через те й не виступали одверто в тих випадках, де Московський уряд забороняв виступи, і навіть сами до певної міри боролися з ватагами, що на власноруч йшли на спокусливі заклики. Ми бачили, що таких ватаг було не мало і що оті експедиції в Польщу проти турків були звичайне та побутове з'явлення на Дону й на Запоріжжі у 80 ті роки. Так само зазначили ми замасковану участь донців та запоріжців в польсько-турецькій боротьбі способом самостійних козацьких походів на море.

Поза тим добычинницька енергія козацтва й шукування ним собі пожитку виливалася в ці часи у форми невеликих нападів на Крим, або в розбійництві на Волзі, при чому й ті, й ті експедиції робилося раз-у-раз об'єднаними зусиллями козацтва і українців.

В 1683 р. полтавський козак Передерій подавав такі свідчення Московському урядові. Полтавці ходили ватагою в Крим «на соляную добычу». Набравши соли, поверталися назад і тут зустрілися з калмиками та донцями, що йшли воювати Крим. Донці стали кликати полтавців йти з собою «объѣдая им общую добычу»; для донців, власне, участь у цьому поході соляних промиселівців була бажаною, бо вони «в Крымских полях и ти и водинные мѣста угодные знают». Удалося донцям спокусити самого Передерія, запоріжця Струнку та ще трьох запоріжців, і всі вони «вѣру учивя» донцям, погодилися бути «чужах» (провідниками), і пішли на Колончак, між Аслам-городком та Перекопом взяли вони 800 татарських коней і повернулися назад, а Струнку з вищими запоріжцями відпустили на Кіш. Загін цей складався всього із 116 чоловік: 60—донців, 50—калмиків та 5 українців. Удача цієї експедиції заохотила донців знову напасти на Крим, і незабаром з Дону знову вирушило 40 донських козаків та 30 калмиків, прямуючи на Перекоп, але на цей раз кримці вчинили козакам опір, розбили їх, і донці мусіли тікати — частиною до себе на Дін, частиною на Запоріжжя²⁾.

¹⁾ А. Савельєв. Трехсотлѣтіе Войска Донского 1270—1870 г.г. — Очерки из истории донских казаков. Изд. Донск. Войск. Стат. Ком. СІВ, 1870, ст. 47—47.

²⁾ Доп. к Акт. Ист., X, ст. 214—215.

Характерний випадок формування розбійницької ватаги на Дону о цю пору маємо в історії донського козака Максимка Скалозуба та його осядула Гришки, що був родом з Тамбова, але на допиті заявив, що батько його черкашенин, а сам Гришка пішов був з Тамбова на Дін і жив там, поки не попав у полон до азовців, а виїшовши з полону, пристав до Скалозуба. Скалозуб просив офіційно, в 1682 р. на військовому кругу, щоб Військо Донське дало йому дозвіл іти в калмицькі улуси „для апуна“. Такий дозвіл дано Скалозубові з умовою, правда, тією, що Скалозуб не буде розбійничувати на Волзі. В 1683 р. Скалозуб вирушив у похід горою понад Доном, маючи при собі 2000 козаків. Козаки верхніх донських городків приставали до Скалозуба, поповнюючи його ватагу, й нарешті „собралось с нимъ всѣхъ с 3000 человекъ и болши и в том же де числѣ многіе были козацкіе бурлаки и Запорожскіе хохлячи и инше многіе гулящіе люда“¹⁾

VI. Участь і роля українського елементу в Булавінському повстанні.

Останнім голосним вибухом українсько-донського єднання був Булавінський бунт. Хронологічно він виходить за рамки XVII ст., одбувшись на початку XVIII ст., але становить він яскраву межу в житті Дону, спричинившись до корінних та глибоких змін в устрою та адміністративному укладі Донського Війська. Після Булавінського бунту уряд Петра I приводить Донське Військо до більшого послушенства й більшої залежності від російської держави, урядуючи старовинні права та вольності Донського Війська, оту його своєрідну козацьку автономію. Отже, цілком природньо буде межу для XVII ст. в історії Дону та зокрема в історії українсько-донських відносин замкнути початком XVIII ст., Булавінським бунтом. Фантастичну історію українсько-донських відносин склав старий історик Донського Війська Ол. Попов²⁾. На його думку інспірував Булавінське повстання Мазепа. Ведучи переговори з Карлом XII, Мазепа своїм „коварством“ поклав дорогу й до Донського Війська. Там анайшов він Булавіна, позайоминивши з ним під Азовом в 1706 р. Таким чином, Булавин став жертвою коварного „обольщення“ Мазепиного³⁾. Думки Попова повторив відомий історик Дону В. Броневський, давши матеріял, щоб спопуляризувати цілком безпідставні здогади⁴⁾. Броневський слідом за Поповим висловлює ту думку, що Булавин був знаряддям у руках у Мазепи. Мазепа його знайшов, зробивши з Булавіна такого-ж самого Юду, який був сам. Зійшлися Булавин з Мазепою в спільних кримських походах, і тут Мазепа заповнив його, що Булавинві дадуть поміч турки, кримські татари та запоріжці, і цими обіцянками та іншими „обольщеннями“ підбив його до бунту. Коли Булавин пов-

¹⁾ Ibidem, ст. 435—438.

²⁾ „Исторія о Донском войскѣ, сочиненная диктором училищ в войскѣ Донском Коллежским советником и Кавалером Алексѣем Поповым 1815 года в Новочеркасскѣ“, — ч. II, Харьков, 1816.

³⁾ А. Попов. Ор. cit. ст. 268.

⁴⁾ Див. напр. статтю sub voce „Булавинский бунт“ в Енци. Словн. Брокгауза і Ефрона, де автор цілком іде за Броневським.

став, то Мазепа прикидався деякий час вірним цареві, а сам у дійсності сприяв тому, щоб люд з України пішов до Булавіна¹⁾. Нещиро, на думку Броневського, Мазепа послав проти Булавіна своїх козаків, маскуючи скорше тим свою власну вже обдуману близьку зраду, так само нещиро листується Мазепа з запорізьким кошовим Гордієнком, вимагаючи від нього видати Булавіна, що переховувався тоді на Запоріжжі²⁾. Уявлення Попова та Броневського про відносини Мазепи й Булавіна навряд чи мають під собою будь-який документальний ґрунт, так само, як позбавлені вони й правдоподібности, бо соціальні прагнення Булавіна й Мазепи були занадто неоднакові та розбіжні, щоб можна було говорити про їхню спільну акцію або спорідненість в планах та настроях.

Безперечну рацію має ак. М. Грушевський, коли, навпаки, стверджує негативне та вороже ставлення Мазепи до Булавінського бунту, констатує разом з тим в цьому якраз глибоку тактичну помилку Мазепи, що справді напередодні свого повстання відштовхнув від себе можливо й цінного спільника. Ми думаємо, що спілка між Мазепою, гетьманом-аристократом, виразником політичних прагнень цілком уже зформованої соціальної групи козацької старшини, та донською й українською свавільно-анархічною степовою голотою, що гуртувалася навколо Булавіна, була цілком неможлива.

Тимчасом сконстатуємо, як фактично ставився Булавин до України.

В 1707 р. Булавин підіймає на Дону голоту однаково сучо-донську і українську. Серед його помічників, що до останнього ділили його долю, працюючи разом з ним, бачимо ватажків українського гультяїства—Хохла, Драного, Голого. Своєю ватагам Булавин обіцяв, що до нього мають прийти на дошомого люди з усяких країн, особливо, з Запоріжжя, де ніби склали вже присягу на спілку з Булавиним. Невдача першого виступу Булавіна примушує його тікати з Дону, і він знаходить собі притулок на Запоріжжі, в Кодаку³⁾. Сюди, в Кодак, і звернулися донські прихильники Булавіна, повідомляючи його, що вже знову можна починати бунт. Булавин наперед наявся скласти союз з Запоріжжям. Ми повинні зовсім відкинути думку Попова та Броневського про те, що Булавин зносився таємно з Мазепою в цей час, але документально встановлюються його зносини з Запорізькою Січчю та з кошовим Запорізьким Гордієнком. С. Соловйов навіть подає звістку, що попередній кошовий був не згодився прийняти Булавінську пропозицію і в наслідок того повстало велике незадоволення серед запорізького козацтва, що призвело до заміни старого кошового на нового, Гордієнка.

До Булавіна посунула, не зважаючи на опозицію загальному бажанню й нового гетьмана, запорізька голота в числі 1.600 чоловіка, Рада, що одбулася на Запоріжжі з цього приводу, була дуже бурхлива. Стримувала масу козацтва від походу запорізька старшина, що на неї за те вилився гнів та незадоволення маси. Маса козацька

¹⁾ Броневскій й. Пет. Донск. земли. I, 240, 251.

²⁾ Ibidem, ст. 253.

³⁾ В. Броневскій. Ор. cit., ст. 252; Соловьев, История России, кн. III, т. XV, ст. 1452—1454.

була навіть ухвалена йти руйнувати російські городи та городки понад Самарою, але встряли тут ченці з Києва, що пробували тоді на Січі, і вмовили запоріжців не воювати Москви. Військо запорізьке в похід не вирушало, але окремі ватаги у великому, зазначеному вгорі, числі пішли. Ця група запорізького козацтва приєдналася до української ватаги, що орудувала в Булавіна під началом Драного, і потім це військо билосся з військом під началом бригадира Шидловського та полковника Кропотова, при чому після невдачної битви запоріжці відступили й зачпнилися в Бахмуті, і Шидловський, виганяючи їх звідти, спалив місто¹⁾. Російський уряд узяв на увагу отаке ставлення запорізького війська до Булавіна, і доволі енергійно взявся до боротьби з запоріжцями за те, що воно підтримало Дін. У квітні 1708 р. російський уряд звертався й до Мазепи, щоб той вяснив, як це Запорізький Кіш не заарештував бунтівника, коли той пробував на Запорожжі, і безпосередньо до Коша, щоб той пояснив, через що прихильно він до Булавіна поставився. Кошовий Запорізький, отаман Кость Гордієнко, відповідає царю, що Булавіна в них на Коші вже немає, а перед тим він справді був „з корогвою, хочаби наше товариство своим оманством затягнї з собою на предьявлятіє замысли“, тільки козаки ніби ту корогву з „значним поруганієм и безчестієм“ випривали з Коша. Тоді Булавін зараз і пішов із Запоріжжя туди, звідки й прайшов, тоб-то на Дін. Пропозицію російського уряду вжити заходів, щоб піймати Булавіна, Гордієнко відхилив від себе й від війська. По-перше, запоріжці на-весні рибу ловлять і покинути цю свою сезонну працю вони не можуть, а по-друге, ловити Булавіна це справа Донського Війська, бо з нього він походить, там об'явився і там робить свою роботу. „Если бы похоть ловойско донское свою вѣрность к вашему... величеству показать, — писав Гордієнко, — всеконечно бы его бунтовщика уловили, не даючи ему жадной фольги“, додавав Гордієнко і те, що коли Булавін вперше з'явився на Запоріжжі, то на було тоді ще жадних відомостей про алочинність його; та й з'явився Булавін спершу не перед козаками, а перед російським полковником Шеншиним на Самарі²⁾. Одночасно з листуванням брався російський уряд і до репресивних заходів проти запоріжців. Тоді-ж таки у квітні до Москви приїхало 88 запоріжців на чолі з Федором Довбнєм, як посланці від Коша по царське „жалованя“. Цар звелів їх заарештувати, як заручників, щоб тим утримати запоріжців від допомоги Булавіну. Козацьких послів тримали в тяжкому ув'язненні в Посольському дворі, і вони були змушені, кінць-кінцем, з царського наказу писати „не чернлами, но кровавыми слезами“ до Коша та до кошового отамана, щоб січове товариство не тільки не помагало, а ще й боролосся з Булавіним³⁾. Заступившись за ув'язнених у Москві запоріжців, гірко жаліючись, що їх голодом та спрагою морили в тюрмі і безвинно звивали булавінцями та зрадниками, Гордієнко пояснював, що Запорізький Кіш боросся з наміром частини козаків йти до Булавіна, але ті не послухали—й пішли своєю волею проти отаманового наказу⁴⁾. Запоріжці справді перехо-

дили до Булавіна, тільки не організовано, а окремими ватагами. Коли в травні 1708 р. Булавін був у Бахмуті, то звідти послав на Січ заклик до запоріжців, щоб вони йшли походом йому на поміч під Слободу Уманіль (на Слобожанщині). Діставши цей заклик, запоріжці почали ватагами переходити до Булавіна. 30 травня до нього пішла ватага з 300 чоловіка, 9 червня знову 300 чоловіка, так що набралосся чоловіка в 1200⁵⁾.

В-осени 1708 р. Гордієнко пояснював участь запоріжців в Булавінському бунті, зазначаючи заразливість цього масового руху, що тяг за собою запорізьке козацтво, яко вільних людей⁶⁾. У всьому винні „городовіе люди“, а не запоріжці.

Ясно, що Гордієнкове писання до царя було тільки спробою формально виплутатися. Запорізький Кіш не брав офіційно участі в Булавінському рухові, але запоріжці лавами сунули до донського провідника бунту, еднаючися з тими масами українського гультяйства, що з самого початку влилися в Булавінські ватаги. Як колись Брюховецький енергійно штурмував Дін своїми посланнями, так тепер Булавін з Дону на Запоріжжя пише листи, підбиваючи їх на антимосковську акцію. „Как то вы нам обѣщали — писав по-весні 1708 р. Булавін до Запоріжців—и души свои позадавали, а мы вам войско-Донское всё помощники, чтобы жить нам за одно, и друг за друга стоят в правдѣ и свое здоровье берець купно“⁷⁾.

Булавінський бунт було придушено, а розбиття його розפורшилося й українські ватаги, що брали участь у ньому. Про Драного ми вже говорили. Так само був розбитий і Хохлач, що не зважаючи на невдачі Драного, маючи 5000 чол. козаків на воді й на суходолі бився з російським військом, навіть наслідювався обложити влітку 1708 р. Азов. Російське військо відбило Хохлача від Азова і розбило його остаточно під Куртлаком. Хохлачеві допомагає ватага на чолі з Ганкиним або Ганькою, очевидно, українцем, як покчаєзє прїзвище⁸⁾.

Булавінський бунт замкає собою цілий період в історії донського козацтва. Російський уряд усе зробив, щоб за цей бунт відібрати в Донського Війська його давні права, переннакшати його побут. І не даром стара донська пісня цього часу про отамана Фрола Мінаєва гірко парікає на ті утваски, висловлюючи докори і жаль не тільки від імени донських козаків, але й від українських, що часто й охоче відвідували Дін.

¹⁾ Д. Зварницький. Історія Запорожских козаков, т. III, ст. 378—379.

²⁾ „Некоторые наши казаки, яко люди вольные, в малом числѣ ушли к Булавіну, наираючи и асмотруючи на городных Великороссийских и Младороссийских людей, которые в большом числѣ подходили к тому же вору“.—В ро- новській. Історія Войска Донского, I, 272.

³⁾ Ibidem, ст. 261.

⁴⁾ Ibidem, ст. 264.

¹⁾ С. Соловьев, op. cit., ст. 1405;

²⁾ Д. Зварницький. Історія Запорожских козаков, т. I, Влад- мір, 1903, ст. 1006—1008.

³⁾ Ibidem, ст. 977—1000;

⁴⁾ Ibidem, т. II, ст. 1258.

„Пріунили, пріутихли на Дону Донски козаки,
А Явцкіе, Донскіе, Запорожскіе“.....
На козацький круг сходяться „.... Донски козаки,
А в Донскіе, Гребенскіе, Запорожски-хохлачи,
Становились молодцы во едвнній войскової круг“.....

Далі в пісні до всього цього степового добчинницького козацтва звертається Фрол Мінаєв і просить допомоги йому думу думати. З козацької ухвали іде він до царя з скаргою, що тепер козацтву нічим „кормиться“.

Пісня козацька ще покладала надії на царя та його ласку, а реальна-ж дійсність уже не давала жадних підстав для такої надії. Що-до запоріжців, то їм також російський цар не простив спмпатії до Булавіна та допомоги йому. В 1709 р. цар Петро I, перелічуючи в грамоті до Скоропадського всі провни запоріжців, чинені против російського уряду, пригиздує Петрикову авантюру та участь запоріжців у Булавінському бунті. „Смятеніе и бунты“, що їх чинив Булавін, відбувалися за допомогою та участю тих 3.000 запоріжців, що вийшли з Коша з спеціальною метою з'єднатися з Булавіним¹⁾. Розуміється, що, переконаний у непевності запоріжців, в їхній „шатості“ російський уряд мусів користуватися в кожній нагоді, щоб обмежити та врізати запорізькі права, як це було на Дону. Для Запоріжжя це настало слідом за Доном після нещасливого Мазепиного повстання.

Зате й на Запоріжжі російську політику оцінювали, як однакову й до Дону, й до Запоріжжя, і не забували ні своїх кривд, ні тих кривд, що їх чинив московський уряд на Дону. Пишучи, в 1710 р., до гетьмана Скоропадського листа з гострими наріканнями на Москву та на її утиски, кошовий отаман Йосип Кириленко, між иншим, покликається і на зламання Москвою присяги на Дону, рівняючи його

¹⁾ Д. Эварницкій.—Источники, I, ст. 1502.

Згадка в російських урядових колах про причетність запоріжців та українців в Булавінському бунті та про активну їхню участь у ньому довго не щезала, навпаки, весь час при нагоді згадувалося про це, як обвинувачення запоріжців та українського козацтва в невірності царю. В 1775 р. напр., Слобідська полкова адміністрація розставляла на те, що запоріжці захоплюють собі Слобідські землі, між иншим землі нащадків Харківського полковника Донець-Захаржевського, що всуцпереч поневним запоріжцям „ни в малійшое косушение и попользованію никогда“ не впадав „как гетману Луговскому (Виговському), потом Булавину, так и двенадцатому Карлу королю Шведскому и Оттоманской Порте“.

Ibidem, II, ст. 1929.

Але в українській літописній традиції XVII ст., навіть у сучасників Булавінського бунту не залишилася сліду та голосна подія, так само, як і попередня сироба Брюховецького притягати до себе донське козацтво. Величко, напр., оповідаючи про Рязина, подає відомості не в українських джерел, а користуються з відомостей в Сам. Пурфендорфа та із звісток, узятих „от старих людей Руских“ (II, 236). Бувши сучасником Булавінського бунту А млючи понну змогу бути в курсі тодішніх політичних справ та подій, Величко вгадує про Булавіна та про його бунт там, де дає загальний огляд подій за Петра I, але ані слова не каже про будь-який зв'язок Булавінського бунту з Запоріжжям, ані тим паче з Гетьманщиною (II, 514).

до відомого обману, що зробила Москва, коли вперше Січ руйнувала. „Да и сам ваша милость добре свѣдом,—писав Кириленко,— що на Дону учинило поприсяжние московские увещания, котрым тамонние люди прелещеним всѣ погубли, тое же учинилося и у нас в Сѣчи, гдѣ по присязѣ Кгалакгановой и московской товариству нашему головы луплено“¹⁾.

¹⁾ Д. Эварницкій.—Источники, I, 1030.